

YƏHUDİ ƏDƏBİYYATI FƏNNİNDƏN II KURS II SEMESTR ÜÇÜN MÜHAZİRƏ MƏTNLƏRİ

Fənn müəllimi: dos. Abdullayeva Gülnarə Maarif qızı

Əhdi-Ətiqin suriya və arami dillərinə tərcüməsi

Alman Bibliya Cəmiyyətinin verdiyi məlumata görə Bibliya tam şəkildə dünyanın 422 dilinə, müxtəlif hissələrlə isə 2377 dilinə tərcümə edilmişdir. Bibliyanın Suriya dilinə tərcüməsi "peşito" adlanır. E.Sirin əsərlərində yazır ki, qədim Suriya xristian kilsəsində Əhdi-Ətiq kitablarının sonradan peşito adlandırılan tərcümələrindən istifadə olunurdu. İlk dəfə olaraq "peşito" termininə IX-X əsrlərə aid əlyazmalarda rast gəlinir. Tərcümədə "sadə" mənasını verən bu terminə tədqiqatçılar müxtəlif aspektlərdən yanaşırlar. Bəziləri iddia edir ki, tərcümənin sadə adlandırılması onun ümumxalq dilinə yaxın dildə yazılmasından xəbər verir. Bəzilərinə görə tərcümədəki sözlərin hamısı ümumişlək olduğundan tərcümə bu adı almışdır. Bəziləri isə tərcümənin yalnız yəhudi mətnindən (orijinaldan) edildiyi əsas bilərək onu peşito adlandırmışlar.

Tərcümənin nə zaman meydana gəlməsi haqqında müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Bəziləri onu Tir şahı Xiramın, bəziləri Ədən şahı Avqarın, bəziləri isə apostol Faddeyin dövründə meydana gəldiyini yazırlar. Sirin əsərlərində onun II əsrdə yarandığını yazsa da, tarixi mənbələrdə onun IV əsrdə hamı tərəfindən qəbul edildiyi yazır. Lakin tərcümənin müəllifinin kimliyi hələ də məlum deyil. Tədqiqatçılar iddia edirlər ki, peşito Septuagentadan tərcümə edilmişdir. Peşitonun dili sadədir, bəzi kitabların tərcüməsində izahlara da rast gəlmək mümkündür. Bu fakt peşitonun həm də tarqumlara əsaslanılaraq tərcümə edildiyi söyləməyə imkan verir.

. Bibliyanın arami dilinə tərcümələri ümumilikdə "tarqum" adlanır. Tarqumların dəqiq yaranma vaxtı məlum deyildir. Güman olunur ki, ilk tarqumlar eramızın I əsrində meydana çıxmışdır. Ravvin ədəbiyyatında tarqum dedikdə yalnız Müqəddəs Beşliyin arami dilinə tərcüməsi başa düşülür.

B.e.ə. II-I əsrlərdə Fələstində qədim yəhudi dili danışığ dili kimi sıradan çıxır və yerini ona yaxın olan arami dilinə verir. Babil yəhudilərinin yəhudi dilindən arami dilinə keçməsi bir neçə mərhələdə baş verir. Bibliyaya daxil olan bəzi kitablarda həm yəhudi, həm də arami mənşəli sözlərin olması yəhudilərin hər iki dillə tanış olmasından xəbər verir. Zamanla yəhudilər qədim yəhudi dilini unudurdular və artıq Müqəddəs mətnləri başa düşməkdə çətinlik çəkirdilər. Bu isə Bibliyanın arami dilinə tərcüməsini tələb edirdi. Artıq sinaqoqlarda Müqəddəs mətnlər oxunarkən əhali arasında çaşqınlıq yaranırdı. İlk tarqumun meydana gəlməsi Ezranın adı ilə bağlıdır. Güman olunur ki, ilk tarqumlar parafraz xarakterli olub mətni tam dolğun əks etdirmirdi.

İlk dövrlərdə tarqumlar şifahi şəkildə yarandığından erkən tarqumlar haqqında məlumat yoxdur. Bizə məlum olan ilk tarqumlar I əsrdə formalaşmışdır.

Tarqumlardan ən məşhuru "Tarqum Onkelos" adlanır. Tarqum Onkelosun adı onun yaradıcısının adı ilə bağlıdır. Lakin müasir tədqiqatşılar hesab edirlər ki, Onkelos sözü Bibliyanı yunan dilinə tərcümə edən Akvilanın adının təhrif olunmuş variantıdır.

Tarqum Onkelos arami dilinin qərb dialektində yazılmışdır. Ehtimal olunur ki, o, II əsrdə Fələstində yaranmış, lakin IV əsrdə Babilistanda redaktəyə məruz qalmışdır. Arami dili ölü dillər sırasına daxil olsa da, dindar yəhudilər ilin müəyyən günlərində Tarqum Onkelos oxuyurlar.

Tarqum Onkelos məlum olan ən dəqiq tərcümələrdən biri hesab olunur. Digər tarqumlarla müqayisədə onda parafrazlar daha azdır, mövcud bəzi parafrazlar isə olduqca düzgün və vacibdir. Dünyanın yaranmasını təsvir edərkən tarqum müəllifi Bibliyada olanları sadəcə təkrar edir. Hətta şəxslərin dilindən olan təhkiyyə də olduğu kimi saxlanılır. Lakin bəzi yerlərdə ("İlanla Həvvanın söhbəti") müəyyən təhriflərə yol verilmişdir.

Bizə məlum olan digər tarqumlardan "Tarqum Yonatan"ın da adını qeyd edə bilərik. Lakin bu tarqumun tərcümə yox, şərh olması deyilir. Çünki tərcümə zamanı çoxsaylı "peruşim"lərdən istifadə olunmuşdur. Babil Talmudunda tarqumun bu

növünün adı çəkilir. Babil Talmudunda adı qeyd olunan tarqumlardan biri də "Tarqum şel Tora Onkelos ha-qar"dır. Tarixi mənbələrdə sonuncunun babil dini məktəblərdə əsas dərslik olduğu qeyd olunur. Yerusəlim Talmudundan isə "Tarqum Yerusəlimi I" və "Tarqum Yerusəlimi II" adları çəkilir.

Əhdi-Ətiq kanonuna daxil olmayan kitablar

Bibliya kitablarının kodifikasiyası və Müqəddəs Kitablar Kanonun yaradılması bu və digər cəhətinə görə yəhudi inancına uyğun gəlmyən bəzi kitabların bu kanondan kənarlaşdırılması ilə müşayiət olunurdu. Bibliya kanonuna daxil olmayan bu kitablar "sfarim xiçoniim" ("kənar kitablar" - ספרים חיצוניים) və ya yunan mənşəli sözlə- "apokrif" ("gizlədilmiş kitablar") adlandırılırdı. Bu kitabların əksəriyyəti hər hansı bir Bibliya qəhrəmanına həsr olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ədəbiyyat nümunələri xristianlıq və yəhudi nümunələri olmaqla iki qrupa ayrılır Ədəbiyyat tarixində bu nümunələr həm də "Deuterokanon" kimi tanınır. Kitablar aşağıdakılardır:

- "Ezranın I kitabı"
- "Tovitin kitabı"
- "Yudifin kitabı"
- "Makkaveylərin I kitabı"
- "Makkaveylərin II kitabı"
- "Siraxın oğlu İsusun müdrikliyi kitabı"
- "Süleymanın müdrikliyi kitabı"
- "Menaşşenin duası"
- "Üç gəncin nəğməsi"

- "Susanna haqqında povest"
- "Vil və əjdahanın tarixi".

Bibliyanın tənqidi tarixi

Bibliyanın tənqidi dedikdə Bibliya mətnlərinin necə yaranması ilə məşğul olan elm sahəsi başa düşülür. Bibliya yarandığı vaxtdan etibarən bu elm fəaliyyətə başlamışdır. Bibliyanın tənqidi termini iki anlamda başa düşülür:

- "mətnin tənqidi"-Bibliyanın erkən variantını bərpa problemini əsas tutan tənqid
- "müfəssəl tənqid"- Bibliyaya daxil olan kitabların müəllif, yaranma yeri, məzmununu əsas tutan tənqid.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Əhdi-Ətiqin tənqidi tarixi Əhdi-Cədidlə müqayisədə daha qədimdir. Əhdi-Ətiqin tənqidində diqqəti çəkən ən mühüm məsələ Müqəddəs Kitabların müəllifi problemidir.

Əhdi-Ətiqin müasir tənqidi tarixi XVI əsrdən başlayır. 1520-ci ildə ilk dəfə olaraq Karlştadt Müqəddəs Beşliyin müəllifinin Musa olmasını inkar edir. 1574-cü ildə isə Mazius ilk dəfə olaraq Bibliyanı müxtəlif dini əsərlərdən ibarət əsər adlandırır və onun yoxlanılmasının vacib olduğunu deyir. Sonradan Q.Qobs, R.Simon, B.de Spinoza da bu fikri təsdiqləyir.

XVIII əsrdə Bibliyanın tənqidi genişlənməyə başlayır. Əhdi-Ətiqin müəllifinin bir nəfər deyil, bir neçə şəxs olması fikri irəli sürülür. İlk dəfə olaraq Q.B.Vitter 1711-ci ildə Əhdi-Ətiq kitablarında Allahın adının iki formada yazılmasını əsas gətirərək müəlliflərin müxtəlif olduğunu deyir. O, qeyd edir ki, "Varlıq" kitabında I və III fəsillərdə Allahın adı müxtəlif variantlarda göstərilmişdir. Sonradan C.Estrak iddia edir ki, Musa kitabların müəllifi deyil, çünki bəhs edilən dövrdə Ereç-İsraildə hələ yazı meydana gəlməmişdi. O, Əhdi-Ətiqi iki hissəyə ayırırdı: "Yahvist" (Allahın adının "Yahve" kimi göstərildiyi fəsillər) və "Elohist"

(Allahın adının "Elohim" kimi göstərildiyi fəsillər). Bu dövrdən başlayaraq Əhdi-Ətiqin tənqidi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılırdı:

- Allahın adının Yahve və Elohim kimi göstərilməsi. Tənqidçilər bunu əsas götürərək Müqəddəs Kitabların müəlliflərinin ayrı-ayrı kəslər olduğunu iddia edirdilər.
- Tarixi hadisələrin ardıcılığındakı bəzi təhriflər. Tənqidçilər iddia edirdilər ki, hər bir müəllif öz dövrünün hadisələrini yazdığından xronologiyada bu cür səhvlərə yol verilmişdir.
- Ziddiyyət, anaxronizm və coğrafi yerlərin adındakı fərqlər. Musaya "10 qanun"un endirildiyi yerin müxtəlif şəkildə göstərilməsi tədqiqatçıları düşündürmüş və onlar belə qənaətə gəlmişlər ki, adları qeyd olunan coğrafi yerlər müxtəlif imperiyaların tərkibində olarkən müxtəlif şəkildə adlandırıldığından Əhdi-Ətiqdə bu cür mübahisəli məsələlər mövcuddur. Belə ki, hər bir müəllif coğrafi yerləri öz dövründə malik olduğu ada uyğun təsvir etmişlər.
- Mövzu, üslub və söz ehtiyatındakı fərqlər. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Əhdi-Ətiqə daxil olan kitabların bəzilərində arami, yunan və fars mənşəli sözlərə rast gəlinir. Bu dillərin yəhudilərin həyatında aparıcı dilə çevrilməsi isə müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Ona görə də, Əhdi-Ətiq kitabları yazılarkən müxtəlif dövrlərə aid qaynaqlardan istifadə edildiyindən bu cür ziddiyyətlər meydana gəlmişdir.

Bibliyanın tənqidçiləri: Xivi Habalki və Elişa ben Abuya

Qeyd olunduğu kimi Bibliya yaranandan bəri müxtəlif din adamları, ədəbi xadimlər, mütəfəkkirlər Müqəddəs kitabların müəllifi, yaranma tarixi və yeri haqqında ziddiyyətli fikirlər irəli sürmüşlər. Bibliya tənqidçiləri ilə tanış olar.

Elişa ben Abuya- Axer. Elişa ben Abuya I əsrin II yarısında Yerusəlimdə anadan olan görkəmli tannaydır. Öz dövrünün görkəmli din xadimi hesab olunan Abuya sonrada iudaizmi inkar etmiş, buna görə də bir sıra tərəfdarları tərəfindən rədd edilmişdir. Mənbələrdə o, Axer ("başqa") və ya Axor ("cəhalətpərəst") kimi tanınır. Talmuda görə Abuyaya Axer ləqəbini ilk dəfə olaraq bir qadın verir. Axer ləqəbi iki anlamda başa düşülür:

- haqqında danışılan insanın adını çəkmək istəməyəndə onun haqqında belə deyirdilər.
- başqa inanca tapınan insanı belə çağırırdılar.

Tannaylar dövrünün üç və ya dördüncü nəslinə aid olan görkəmli yəhudi mütəfəkkiri Elişa ben Abuya haqqında çox az məlumat vardır. Talmudda qeyd olunur ki, o, varlı Yerusəlimlinin ailəsində dünyaya göz açsa da ömrünün sonlarını yoxluq və səfalət içərisində keçirmişdir. Yerusəlim Talmudunda E.Abuyanın həyatı və şəxsiyyəti haqqında bir qisim məlumat toplanmışdır. Belə ki, onun atası Yerusəlimdə tanınan adam idi. Oğlu anadan olduqda o, oğlunun sünnətinə Yohanan ben Zakkay başda olmaqla Eliezer və rabbi Yoşua kimi bir sıra alimləri dəvət edir. Alimlərin söhbətini eşidən ata onlara söz verir ki, kiçik Elişa da ömrünü Tövrətin öyrənilməsinə həsr edəcək.

Elişa kiçik yaşlarından dini təhsil almağa başlayır. Babil baraytında onun görkəmli Tövrə bilicisi olduğu deyilir. Midraş Rut Rabada, Toseftada Elişa ben Abuya dövrün dörd mütəfəkkirindən biri olaraq xatırlanır (Ben Azay, Ben Zoma və rabbi Akiva). Lakin tarixi mənbələrdə onun müəllimləri haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Axerin həyatı haqqında ən maraqlı məqamlardan biri onun şagirdlərinə olan münasibətidir. Sota traktatına olan Toseftada qeyd olunur ki, onun tələbəsi rabbi Meir onun bütün deyimlərini saxlayaraq onlara "axerim" adını vermişdir. Lakin o, ömrünün sonuna qədər müəlliminə sadıq qalmış və onunla hallaxa problemlərini müzakirə etmişdir. Rəvayət olunur ki, bir gün at üstündə şabat günü gedərkən

tələbəsi onun arxasınca addımlayırdı. Bir müddət sonra o, Meirə geri dönməyi əmr edir. Çünki şənbə günü "txumdan kənara çıxmaq" böyük günah sayılırdı. Yəhudi ənənəsinə görə şabat günü şəhərdən 2 km uzaqlaşmaq günahdır. Rabbi Meir müəllimin dindən uzaqlaşmasına rəğmən hələ də yəhudi qanunlarına hörmətlə yanaşmasını, qəlbinin dərinliklərində iudaizmi sevməsini demək istəyirdi. Digər rəvayətə görə isə Meir şənbə günü sinaqoqda mühazirə oxuyarkən Abuyanın at üstündə getdiyini görür və onun ardınca küçəyə qaçır. Müəllimi isə onun mühazirəyə geri qayıtmasına əmr edir. Meir isə ondan iudaizmə geri dönməsini təkidlə xahiş edir. Axer isə ona nəql edir ki, Yom-Kippur günü at üstündə gedərkən Allahın səsini eşitdiyi deyir. Səs ona "Bütün övladlarım mənə dönsün, Axerdən başqa. Çünki o, mənim qüdrətimi inkar edərək mənə qarşı dayandı" deyir. Bundan çox təsirlənən Meir göz yaşları ilə müəllimindən ayrılır. Ölüm ayağında olarkən rabbi Meir Axerin yanına gəlir və ondan dinə dönməsini istəyir. Lakin Axer göz yaşları içərisində ondan "Ölüm ayağında olan kəsin peşmanlığı nəyə yarar?" deyə soruşur. Rabbi Meir isə ona Tövratdan sitat gətirərək ondan Allaha dönməsini istəyir. Axerin gözləri yaşla dolur və o ölür. Rabbi Meir müəlliminin ölümünü səbr və mətanətlə qəbul edir. Çünki o, inanırdı ki, ölüm anında olarkən müəllimi peşman olmuşdu. Ondan soruşduqda "o dünyada ata yoxsa müəlliminlə olmağı seçərdin?" sualına o "Müəllimin mənə atamdan əzizdir" deyərək cavab verir. "Onlar sənin sözünə qulaq asarlar" deyildikdə isə o, "Tövrat insanları hər əzabdan qoruyar" deyir. Yerusəlim Talmuduna görə Axer ölən günü onun qəbirinə göydən atəş yağır. Rabbi Meir isə plaşını qəbirin üstündə tutaraq onu atəşdən qorumağa çalışır. Bu zaman atəş sönmür. Babil Talmuduna görə Meirlə atəş arasında razılıq yaranır. Razılığa görə atəş Axerin cənnətə girməyinə izn verməli, Meir isə plaşını endirməli idi.

Elişə ben Abuya Avot traktatında aforizm müəllifi kimi tanınır: "Erkən yaşlarda elm öyrənən kəs ağ vərəqdə mürəkkəblə yazı yazana bənzəyir; qocalıqda elm öyrənməyə başlayan isə pozulmuş vərəqdə mürəkkəblə yazı yazana bənzəyir". Bəziləri güman edir ki, o, bu deyimində orta yaşlarında elm öyrənməyə başlayan rabbi Akivanı nəzərdə tutur. Lakin digərləri isə onun rabbi Akivaya olan sonsuz hörmətini əsas götürərək bu deyimin ona aid olmadığını deyirlər.

Tövrati mükəmməl öyrəndikdən sonra E.Abuya dindən uzaqlaşmağa başlayır. Onun dindən uzaqlaşmasının səbəbi haqqında mübahisələr mövcuddur. Bəzilərinin dediyinə görə, o, hələ ana bətnində olarkən anası atəşpərəstlik məbədinin yanından keçmiş və bu zaman murdar ruh onun bətninə girmişdir. Bəziləri isə bütün günahı atasında görürdü. Onlar iddia edirlər ki, atası oğluna Tövrati dini sevdiyindən deyil, şöhrət düşkünü olduğundan məcbur öyrətmişdir. Digər rəvayət isə onun dindən uzaqlaşmasının səbəbini onun şəxsi həyatı ilə bağlayır. Nəql olunur ki, bir gün o, Qenisaretdə olarkən uzunömürlülük vəd edən dini ayini icra edən şəxsin öldüyünü, bu ayinə gülən kəsin uzun ömür yaşamasının şahidi olur. Bu hadisə ona pis təsir edir və onun dini inancına şübhə salır. O, romalılar tərəfindən öldürülən məzlum Yehuda ben ha-Naxtımın dilini yeyən küçə itini gördükdə isə böyük məzəmmətlə qışqırır: "Dünyada nə ədalət var, nə də ölümdən sonra mükafat".

Babil Talmudunda nəql olunur ki, Axer "Pardes"ə girərkən qadağana olunan uzaqlığa gedir və bu zaman orada mələk Metatronu görür. Axer çox təəccüblənərək onu Allah kimi qəbul edir və ətrafdakı bütün ağacları sındırmağa başlayır. O vaxtdan etibarən Axer iddia edirdi ki, dünyanı iki Allah idarə edir. Bundan qəzəblənən din xadimləri onun sinaqoqa girişinə də qadağa qoyurlar.

Talmudda Axerin iudaizmdən uzaqlaşmasının əsas səbəblərindən biri kimi onun yunan müdrikliyinə və kafir kitablarına meyllənməsi ilə izah olunur. Rəvayət olunur ki, o, həmişə yunan mahnılarını zümzümə edərmiş.

Yerusəlim Talmuduna görə Axer öldükdən sonra onun qızları kömək üçün Yehuda ha-Nasiyə müraciət edirlər. Yehuda ha-Nasi isə onları qovur. Bu zaman Axerin qızları "Atamızı etdiklərinə görə yox, biliyinə görə xatırla" deyirlər. Bundan təsirlənən Yehuda ha-Nasi onlara kömək edir. Lakin Babil Talmudunda bu hadisə başqa cür nəql olunur. Qızlarının dediyini eşitdikdən sonra ha-Nasi daha da qəzəblənərək onlara "Elə günahkarın nəsli də qalıb" deyir və onlara kömək etmir.

Yəhudi tarixində Axer daha çox kafir kimi anıldığından onu daha çox Bibliya tənqidçisi kimi yox, günahkar obraz kimi qələmə verirlər.

Xivi Habalki. Xivi Habalki IX əsrin II yarısında yaşamış görkəmli tənqidçidir. Onun həyatı haqqında olduqca az məlumat saxlanılmışdır. Onun əslən indiki Əfqanıstan ərazisində olan Xorasan yaxınlığındakı Balxa şəhərindən olduğu qeyd olunur. VIII-IX əsrlərdə Balxa müxtəlif dini cərəyan və məzhəblərin-ravvin iudaizmi, karaimlər, şiə təriqəti, xristianlıq və buddizmin kəsişdiyi coğrafi yer idi. Tədqiqatçılar Habalkinin tənqidi fikirlərinin formalaşmasında bu amili əsas hesab edirlər.

Xivi Habalki Bibliya mətninə aid 200 tənqidi etirazdan ibarət olan polemik əsərin müəllifidir. O, nə rabbanilərə, nə də karaimlərə aid deyil. Ona görə də onun əsəri hər iki cərəyan nümayəndələri tərəfindən tənqidlə qarşılanır. Onun əsəri dövrümüzə qədər qorunub saxlanılmamışdır və əsərindən olan müxtəlif sitatlara ardıcılılarının əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Güman olunur ki, XHabalki ərəbcə yazırdı.

X.Habalki Bibliyaya tənqidi yanaşırdı. O, Bibliyadakı Allah konsepsiyasını, Bibliya əhkamlarını və Bibliya təhkiyyəsinə rədd edirdi. Onun Bibliyaya olan 200 şərhindən yalnız 1/3 (təqribən 66) qorunub saxlanılmışdır. Bu şərhləri bir neçə qrupa ayırmaq olar:

- Allah ədalətsizdir
- Allah hissiyatsızdır və pislik saçır
- Allah hər şeyi bilən deyil
- Allah qadir deyil
- Allah qərarlarını dəyişir
- Allah qan və qurbanları sevir
- Allah möcüzə törətmək qabiliyyətinə malik deyil
- Bibliyada bir neçə Allah var
- Bibliyada ziddiyyətlər var

- Bir sıra təhkiyyə və faktlar məntiqsizdir
- Allah dünyanı heçdən yaratmayıb

X.Habalki eklektikdir (bir-birinə zidd olan fikirləri, nəzəriyyələri prinsipsiz olaraq bir-birilə birləşdirməyə çalışan alim) və onun bir sıra fikirləri əsassızdır. Onun bir sıra tənqidi fikirləri ravvin mənbələrindən, islami kitablardan götürülmüşdür və onlar arasında heç bir əlaqə yoxdur. Onun tənqidi fikirlərini pisləyən tənqidçilər onu rişxəndlə "Xivi ha-Kalbi" adlandırırlar. "Kalbi" sözü yəhudi dilindən tərcümədə "it" mənasını verir. Qeyd etmək lazımdır ki, X.Habalki Bibliya tənqidinin sonrakı inkişafına güclü təkan vermişdir. Saadi Qaonun bəzi fikirlərində onun təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Müasir tədqiqatçılar hesab edir ki, XII əsrdə A.İbn Ezra onun polemik əsərindən sitatlar gətirməsəydi, Habalki təmiz unudulardı.

Uriel D'Akosta'nın tənqidi görüşləri

Uriel D'Akosta. Əsl adı Qabriel Kosta olan Uriel D'Akosta (1585-1640-cı illər) görkəmli holland mütəfəkkiri, Barux Spinozanın sələfidir. U.D'Akosta yəhudilərin Portuqaliyadan qovulmasından sonra katolizmi qəbul edən ailədə anadan olmuşdur. Onun atası keşiş idi. 1617-ci ildə U.D'Akosta'nın ailəsi iudaizmə qayıtmaq fikrinə gəlir və Portuqaliya yəhudilərinin böyük cəmiyyətinin olduğu Amsterdama qaçır. Amsterdamda onlar özlərini yəhudi elan edərək Qabrielin adını Uriellə əvəz edirlər.

1624-cü ildə U.D'Akosta "Yazılı Qanunla müqayisədə farisey ənənələrinin təhlili" kitabını yazır. Bu kitaba görə sefard cəmiyyəti Akostanı lənətləyir, ali dairələr ona həbs və cərimə kəsir, kitab isə yandırılır. 1633-cü ildə tənhalığa dözməyən Akosta sefard cəmiyyəti ilə barışmağa cəhd edir və onun söyləri qəbul edilir. Lakin U.D'Akosta öz tənqidi fikirlərini dəyişmir. Tənqidi fikirlərinə görə o, yenidən rədd edilir və cəmiyyətdən uzaqlaşdırılır. 1640-cı ildə U.D'Akosta rəsmi sürətdə dinə döndüyünü deyir və 39 şallaq cəzasından və hər kəsin onun üstündən

keçməindən sonra yenidən cəmiyyətə qəbul edilir. Bu hadisədən sonra U.D'Akosta intihar edir.

U.D'Akosta Bibliyanın tənqidinə fərqli aspektdən yanaşırdı. O, ilk dəfə olaraq Bibliyaya fəlsəfi kitab kimi yanaşmağa başlayır. O, bütün dinlərin Allah tərəfindən deyil, insanlar tərəfindən yaradıldığını deyir. Lakin Akosta Allahın varlığını inkar etmirdi; o, insanların Allaha əlçatmaz qüvvə kimi yaşamasına heç bir anlam vermirdi. Onun dinə zidd olaraq verdiyi 11 tezisə tanış olaq:

- Falaketeriya (baş örtüyü) Tövratda buyurulmayıb və insanların sonradan qazanılan ənənəsidir;
- Sünnət dini ayin deyil, insan sağlamlığına xidmət edən adətdir;
- Qeyd olunan bayramların sayı Tövratla uyğun gəlmir və bəzi bayramlar heç bir dini səciyyə daşımayaraq insanlar tərəfindən sonradan Tövrata əlavə edilmişdir;
- Bibliyanın bəzi hallarda müəyyən etdiyi yandırılma yolu ilə ölüm cəzası insanın ağzına qurğuşun tökməkdən ibarət deyil və bu Tövrata ziddir;
- Vurağan öküz kimisə öldürərsə öküzün yiyəsi öldürülməməli və heç bir pul təzminatı ödəməli deyil;
- bir nəfər digərinin gözünü çıxarsa o pul cəriməsi ilə qurtula bilməz
- Bibliya yalnız yazılı şəkildə mövcuddur;
- İudaizmdə bəzi mövhumat izlərinə rast gəlinir;
- Tövrat və əxlaqa zidd olmayan əhdi sahibi tərəfindən ləğv edilə bilər;
- Tövratda göstərilən "qadağa yerlər" və "qadağan olunmuş uzaqlıq" anlayışları tamamilə əsassızdır;
- Talmudda göstərilən bəzi dualar dini səciyyə daşımır və onlar məhv edilməlidir.

Barux Spinozanın həyat və yaradıcılığı

Barux Spinoza. "Avropalı sufi" ləqəbi ilə tanınan Benedikt Spinoza (1632-1677-ci illər) yəhudi əsilli niderland filosofu, yeni dövr fəlsəfəsinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, rasionalist, panteist Bibliya elmi tədqiqinin əsasını qoyan görkəmli filosofudur.

Barux de Spinoza əslən Portuqaliyadan olan Amsterdam sefard yəhudi ailəsində dünyaya gəlmişdir. Kiçik yaşlarda etibarən kəskin zəkası ilə seçilən Spinoza gələcəkdə ravvin olmaq istəyirdi. Lakin atasının onun haqqındakı planları (atası onun özü kimi tacir olmağını istəyirdi) təhsilini yarımçıq qoymağına səbəb olur. Lakin Spinoza ruhdan düşmür, sərbəst şəkildə riyaziyyatı, tibbi, latın dilini öyrənir və antik klassiklərin əsərləri ilə tanış olur.

O, 6 yaşında olarkən anası vərəmdən dünyasını dəyişmişdir. Erkən yaşlarından "Eç-xayim" dini məktəbində təhsil alan Spinoza ibri dili, Raşi şərhləri ilə olan Tövrat, Talmud və ravvin ədəbiyyatı, yəhudi ilahiyyat və ritorikasını öyrənmişdir. Hələ məktəbdə oxuyarkən o, Aristotel və Maymonid fəlsəfəsi ilə tanış olur və latın dilini öyrənməyə başlayır. B.Spinoza portuqal, ispan, holland, fransız, italyan və ədəbi dillərində müstəqil olaraq danışdı. Ailədə isə aparıcı dil ladino idi

B.Spinozanın ilk müəllimləri xaxam və xətib İsaq Aboab da-Fonseka, Menəşe ben İsrail və Saul Mortera idi. Dövrünün görkəmli xaxamları olan bu müəllimlər Spinozaya dini dərslər də verirdi. O, eyni zamanda A.ibn Ezra və Maymonidin fəlsəfi əsərləri ilə tanış olur, bu əsərlərdən təsirlənirdi.

Atasının vəfatından sonra ailə şirkətinin idarəsi qardaşlara keçir. Öz payına düşən səhmləri qardaşlarına satan Spinoza özünü bütünlükdə fəlsəfəyə həsr edir. Tez bir zamanda ətrafına dövrünün mütəfəkkirlərini toplayan Spinoza ilk dəfə olaraq Bibliyanı tədqiq etməyə başlayır. Onun elmi tədqiqatı hakim dairələr tərəfindən birmənalı qarşılanmır. İcma onun Əhdi-Ətiq təfsirinin küfri ifadələr ehtiva etdiyinə fitva verir və onu icmadan qovurlar (1656). Elə həmin il o, Amsterdamdan Haaqaya gəlir, burda öz güzəranını mikroskop və eynəklər üçün hazırlanan linzaları

cilalamaqla təmin edir və burada "Allah, insan və onun xoşbəxtliyi haqqında traktat", "İdrakın kamilləşməsi", "Dekart fəlsəfəsinin əsasları" və "Etika" əsərlərini yazır. "Siyasi-teoloji traktat" əsərini yazdıqdan sonra B.Spinoza ateist kimi tanınmağa başlayır.

Çoxşahəli ədəbi fəaliyyətə malik B.Spinoza yaradıcılığı boyunca müxtəlif şəhərlərə köç etmişdir. Azad fikir tərəfdarı olan B.Spinoza söz azadlığını itirməkdən ehtiyat etdiyi üçün Heydelberq universitetində ona təklif edilən yüksək vəzifədən imtina edir və ömrünün sonuna qədər ədəbi-fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olur. 44 yaşında vərəmdən vəfat edən Spinozanın ədəbi mirası (161 kitab) satışa çıxarılır və bir hissəsi isə yandırılaraq məhv edilir.

Tədqiqatçılar Spinoza fəlsəfəsinə birmənalı yanaşırlar. Aydın ki, onun fəlsəfi fikirlərinin formalaşmasında Aristotel, Məymonid, İbn Əzra, X.Kreskasın təsiri vardır. Bəzi tədqiqatçılar Spinozanın əsərlərində kabbalanın təsirinin olduğunu da deyirlər (C.Bruno, Q.O.Volfson və başqaları). Spinoza Allah və insan vəhdətinə müasirlərindən fərqli yanaşırdı. Spinoza fəlsəfəsinin xarakterik xüsusiyyəti, fəlsəfəni səhih təməllər üzərində inşa etməsindədir. Bu səbəbdən də riyaziyyatı özünə model olaraq seçir. O dövrdə ciddi və dəqiq isbatlar riyaziyyata məxsus idi. "Etika" da məhz belə ərsəyə gətirilib. Spinozada fəlsəfəsinin əsasını su

bstansiya təşkil edir. Substansiya dedikdə nəzərdə tutulan, vahid, daimi və sonsuz təbiətdir. O, öz-özünün səbəbidir.

Dini fanatizmin təqibindən güclə yaxa qurtaran Spinozanın, cəmiyyət və azadlıq haqqındakı düşüncələri də çox proqressivdir. Ona görə, yalnız hüquq və vicdan azadlığının qəbul olunduğu bir cəmiyyətdə sığınacaq tapmaq mümkündür. Bu onun, "hüquqi dövlət necə olmalıdır" sualına cavab verməklə başlayan, ictimai-hüquqi yazılarının əsas mövzudur. İlk növbədə hər insan təbii hüquqlara malikdir. Spinoza da, Hobbsla eyni fikirdə idi ki, "insanların ictimai müqavilə ilə yaratdıqları dövlətin əsas məqsədi şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını təmin etməkdir. Fərdi və ictimai azadlıq, şəxsiyyətin ən ali mövcudluq formasıdır.

Onun insanın idrak qabiliyyəti haqqdakı təlimi də olduqca maraqlıdır. Ona görə insan idrakı üç mərtəbədən ibarətdir. Birinci, nəsnəni qeyri-adekvat əks etdirən, çox vaxt tərəddüd yaradan, lakin həqiqətin zərrəciklərindən ibarət olan hissi (sensual) idraktır. İkinci, anlamaqdır, istinad nöqtəsi isə mühakimə və ağıldır. Bu mərtəbə-öz dili ilə desək- "həqiqətin etibarlı mənbəyidir". Üçüncü mərtəbə isə intuisiyadır (sezgi, bəsirət). Bu, "etibarlı biliyin təməlidir". Bu yolla alınan həqiqət daha aydın olur.

Spinoza fəlsəfəsində ən orijinal mövzu isə, "amor intellectualis dei"dir. Yəni, Tanrıya qarşı intellektual sevgi. Filosof israrla vurğulayır ki, "insan Tanrını zəkası ilə sevməlidir". Təmiz intellektual münasibətdə həyəcan və qorxu yox olur. İnsanın ruhu, sakit və məmnun qalır. "Yalnız intellektual-mənəvi gərginlik sayəsində, insan həqiqi xoşbəxtliyə vasil ola bilər, həyatda baş verən hadisələrə əbədlilik nöqtəyi nəzərindən baxmağa öyrəşər, əşya və hadisələrin dərin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənər, belə olan halda, insanda Tanrıya qarşı intellektual sevgi yaranır". Bu "Rəbbin, insanı təltif etməsidir".

Spinoza Tanrıdan, bu sevgisinə hansısa bir qarşılıq gözləmir. Çünki Tanrı insani kriteriyalarla sevən bir inanc varlığı deyil. Spinozanın Tanrıya məhəbbəti digərqəmdir, eynən Yəremiyanın Tanrıya bəslədiyi sevgi kimi. Tanrının varlığı onun üçün yetərlidir. Tanrıya olan sevgi onun sarsılmaz dayağıdır, Spinoza və Yəremiya Tanrının onları sevdiyinə görə yaşamırlar, əksinə Tanrı var olduğu üçün yaşayırlar. Spinozanın Bibliya və Tanrı haqqında görüşləri onu "Qraf Velhauzen nəzəriyyəsi"nin nümayəndələrindən birinə çevirmişdir.

Qraf Velhazuen nəzəriyyəsi

"Qraf Velhazuen nəzəriyyəsi". Müqəddəs Beşlik kitablarının Musa tərəfindən yazılması hələ orta əsrlərdə görkəmli talmudşünas ibn Ezra (XII əsr) tərəfindən rədd edilirdi. Lakin öz fikirlərini şifrələnmiş şəkildə yazdığından mülahizələri öz elmi əsasını tapmamışdır.

XVII əsrdə belə bir nəzəriyyə irəli sürülür ki, Müqəddəs Beşliyin əsasında bir neçə tarixi mənbə dayanır. XVII əsrin əvvəllərində yezuit J.Bonfrer Müqəddəs Kitablardan bəzilərinin Musanın ölümündən sonra yazıldığını iddia edir. Lakin qədim rəvayəti ilk dəfə elmi şəkildə əsaslandırmağa B.Spinoza nail olur. İbn Ezraya istinad edən Spinoza Müqəddəs Beşlik kitablarının bəzi hissələrinin Musadan sonrakı dövrlərdə yazıldığını deyir "II Qanunçuluq kitabı" istisna olmaqla Müqəddəs Beşlik kitablarında Musadan III şəxs kimi danışılır və nəql olunur ki, onun vəfatından sonra ölkəni şarlar idarə edir, kənaanlılar sürgünə məruz qalır. Spinoza qeyd edir ki, kitabda Fələstinin işğalından sonra meydana gələn bir sıra şəhərlərdən danışılır. Bu fakt isə Müqəddəs Beşlik kitablarının həm də Musadan sonrakı dövrdə formalaşdığını sübut etmiş olur. O, ehtimal edirdi ki, b.e.ə. VI əsrdə babil əsarətində yaşayan kitabsevən Ezra "müxtəlif müəlliflərin tarixnamələrini toplamış, onların üzlərini köçürərək gələcək nəsillərə ötürmüşdür" və beləcə Müqəddəs Beşlik kitabları meydana gəlmişdir. Spinoza ilə həmfikir olan T.Qobbs da bu kitabların bəzilərinin Musaya aid olmasını yazırdı.

Spinozanın işi qısa müddətdə böyük marağa səbəb olur. Musanın müəllifliyi tam şəkildə inkar etməyən müəllif "Musa hansı mənbələrdən istifadə edə bilərdi?" sualını qaldırır. İstər Tövrat, istərsə də ümumiyyətlə Bibliya oxuyan hər bir kəs bəzən təkrar hadisələrin nəql olunmasını görə bilər. Öz fikrini Spinoza Allaha verilən adların müxtəlifliyi ilə əsaslandırırdı. O yazırdı ki, kitabda bəzi fəsillərdə Allah Yahve, bəzi fəsillərdə isə Elohim adlandırılır və bu da kitabın ayrı-ayrı kəslər tərəfindən toplanıldığına bir işarədir.

Spinozanın tənqidi fikirləri yəhudilərdə hiddət oyadır. Xalqın qəzəbindən ehtiyat edən Spinoza yaradıcılığında bir daha bu mövzuya qayıtmır.

"Qraf Velhauzen nəzəriyyəsi" adını almış bu cərəyanın nümayəndələri get-gedə artmağa başlayır. Bu nəzəriyyənin ən görkəmli nümayəndəsi J.Astryukdur. Spinozadan fərqli olaraq ilk dəfə olaraq Astryuk Bibliyanın ayrı-ayrı kəslər tərəfindən toplanıldığından bəhs edən "Conjectures sur les mémoires originaux,

dont il paraît que Moïse s'est servi pour composer le livre de la Genese" əsərini yazmışdır.

Apokrif ədəbiyyatı

Bibliya kitablarının kodifikasiyası və Müqəddəs Kitablار Kanonun yaradılması bu və digər cəhətinə görə yəhudi inancına uyğun gəlmyən bəzi kitabların bu kanondan kənarlaşdırılması ilə müşayət olunurdu. Bibliya kanonuna daxil olmayan bu kitablar "sfarim xiçoniim" ("kənar kitablar"- ספרים חיצוניים) və ya yunan mənşəli sözlə- "apokrif" ("gizlədilmiş kitablar") adlandırılırdı. Bu kitabların əksəriyyəti hər hansı bir Bibliya qəhrəmanına həsr olunurdu.

Apokrafik ədəbiyyat Yəhuda çarlığının b.e.ə.II-b.e.I əsrlərinə aid mədəni tarixini və sosial mədəni həyatını əks etdirən zəngin məlumatlarla doludur. Bu ədəbiyyat mistik, apokalipsis, esxatoloji (dünyanın, bəşəriyyətin sonu haqqında dini təsəvvürlərin məcmusu) və məsihçilik ideyaları ilə müşayət olunur. Belə ki, apokrafik ədəbiyyat nümayəndələri gizli vəhyləri eşitdiklərini iddia edirdilər və buna görə də dünyanın sonunu təsvir edirdilər. .

Aşağı təbəqələrin arzularını, ideya və istəklərini əks etdirən apokrafik ədəbiyyat hakim dairələrin ideologiyasına zidd idi. Buna görə də bu ədəbiyyat "kafir ədəbiyyat" adlandırılır və onun oxucularını cəza və sürgün gözləyirdi. Rabbi Tarfon yazırdı: "Əgər mən apokrafik ədəbiyyat nümunələrindən birini ələ keçirsəm onda Allahın adı yazılmış olsa belə onu yandıracam. Əgər sizi öldürmək üçün izləyirlərsə kafirlərin (apokrafik ədəbiyyat oxuyucuları) evində gizlənməkdənsə, gedin bütpərəstlik məbədində gizlənin".

Güman olunur ki, apokrafik ədəbiyyat nümunələrinin sayı 70 yaxın olmuşdur. Lakin bu nümunələr qadağan olunduqdan sonra yarıdan çoxu məhv edildi. Nümunələrdən yalnız 30-u xristian kilsəsi tərəfindən qorunub saxlanıldı və xristian kanonuna daxil edildi. Lakin bu apokriflərin orijinal formaları ləğv edildi və kanona daxil edilən nümunələr yunan, latın, suriya, həbəş, qədim slavyan,qəsim yəhudi və arami dillərindən tərcümə edilərək sistemləşdirildi. Tədqiqatçıların böyük bir qismi

güman edir ki, nümunələrin əksəriyyətinin orijinal variantı arami və qədim yəhudi dillərində olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, apofrafik ədəbiyyat nümunələri xristianlıq və yəhudi nümunələri olmaqla iki qrupa ayrılır. Ədəbiyyat tarixində yəhudi apokrafik ədəbiyyatı həm də "Deuterokanon" kimi tanınır. Apokriflərin sayı dəqiqdir. Kitablar aşağıdakılardır:

- "Ezranın I kitabı"
- "Tovitin kitabı"
- "Yudifin kitabı"
- "Makkaveylərin I kitabı"
- "Makkaveylərin II kitabı"
- "Siraxın oğlu İsusun müdrikliyi kitabı"
- "Süleymanın müdrikliyi kitabı"
- "Menaşşenin duası"
- "Üç gəncin nəğməsi"
- "Susanna haqqında povest"
- "Vil və əjdahanın tarixi".

Bundan başqa "Danielin kitabı" və "Esfirin kitabı"na sonradan əlavə edilən əlavələr də apokrafik ədəbiyyat nümunələri hesab olunur. Adları qeyd olunan kitablar və onlara edilən əlavələr fələstin yəhudilərinin kanonuna daxil edilməmişdir. Çünki bu kitabların əksəriyyəti kanonlaşdırmadan sonrakı dövrdə yaranmışdır. "Ezranın I kitabı" "II Salnamələr kitabı"ndan 35 və 37-ci fəsillər və "Nehemiyanın kitabı"ndan 8 və 9-cu fəsillərin kompilyasiyası (müstəqil tədqiqat

aparılmadan, başqalarının əsərlərindən istifadə yolu ilə düzəldilən əsər) hesab olunur.

Tarixi nöqteyi-nəzərdən ən vacib apokrif "Makkaveylərin I kitabı" hesab olunur. Kitabda Mattiyahu üsyanından Xasmoney şahı Şimonun ölümünə qədər olan tarix canlandırılır. "Makkaveylərin II kitabı"nda isə Yehuda Makkavey müharibələrindən danışılır. Ədəbi nöqteyi-nəzərdən isə ən vacib kitab "Siraxın oğlu İsusun müdrikliyi kitabı"dır.

"Tovitin kitabı", "3 gəncin nəğməsi", "Ezranın kitabı" fars ağalığı dövrünə, digər apokriflər isə ellin ağalığı dövrünə aid edilir.

Kumran əlyazmalarının tapılması apokrafik ədəbiyyat nümunələrinin öyrənilməsində yeni səhifə açır. "Makkaveylərin II kitabı" və "Ezranın I kitabı" qədim yəhudi dilində tapılmışdır. Əlyazmaların orijinal dildə tapılması elmə sübut edir ki, bu nümunələr xristianlığa qədər formalaşmış və essey dairələrinə aiddir. Bu fakt apokrafik ədəbiyyatla yəhudi apokalipsis fikirləri arasında vəhdətin olduğunu sübut edir.

Kumran mağaralarında II Məbədin tarixinə həsr edilmiş iki əsər tapılmışdır. Bunlar "Makkaveylərin I və II kitabları"dır.

Makkaveylərin I kitabı e.ə 175- 134- cü illər ərzində Yəhudanın tarixini əks etdirir. Burada Makkeyevlər üsyanına qədər olan hadisələr, üsyanın səbəbləri, üsyanın gedişatı, Yehuda Makkaveyin qəhrəmanlığı və onun qardaşları Yonatan və Simeonun yəhudilərin müstəqilliyi uğrunda göstərdikləri fədakarlıqlardan söhbət gedir. Müəllif burada Xasmonayları Əhdi- Ətiqə sadıq qalan yəhudilər kimi təsvir edir. Onlar böyük rəşadətlə ellinizasiya tərəfdarlarına və Selevki havadarlarına qarşı mübarizə aparırdılar.

Kitab b.e.ə I əsrin ilk onilliyində ibri dilində tərtib edilmişdi. Əsərin yalnız yunandilli nüsxəsi qorunub saxlanmışdır ki, görünür, sonralar Yosef Flavi bu kitabdan öz yaradıcılığı üçün bəhrələnmişdir.

"Makkaveylərin II kitabı" Kirenli Yasonun beş cildlik əsərinin qısaldılmış formasıdır. Yasonun kitabında olduğu kimi burada da yunan ritorikasının tələblərinə riayət edilmişdir. "Makkaveylərin II kitabı"nda Makkaveylər üsyanına səbəb olan hadisələr diqqətlə nəzərdən keçirilir. Burada Yehudanın fəaliyyəti əvvəlki gündən onun ölümünə qədər-160-cı ilə kimi izlənilir. Burada "Xanuka" bayramı haqqında da təfərrüatı ilə məlumat verilir.

Bu kitab birinci kitabı tamamlayır. Belə ki, hər iki kitab Makkaveylər üsyanının ayrı-ayrı tərəflərini şərh edir. Lakin "Makkaveylərin birinci və ikinci kitabları" arasında tarixi hadisələrin xronoloji gedişatında fərqlər nəzərə çarpır.

Məzmununda anlaşılmazlıqlar olan kitablardan biri də "Ezranın I kitabıdır". O, e.ə. 621-ci ildə Qüdsdə Yəhuda çarı Yosi tərəfindən möhtəşəm Pasxa şənliyinin keçirilməsi təsviri ilə başlayır. Ardınca isə Ezra kitabının bütün dəyişkən versiyaları və Nehemiya kitabının hissələrindən nümunələr gətirilir. Kitab Ezranın islahatları ilə sona çatır. Müəllif burada Yosi Zorovavel və Ezranın yəhudilərin ibadətlərinə gətirdikləri yenilikləri vurğulamaq istəyir. Kitabdakı hadisələrin xronoloji ardıcılığı qarışıq şəkildə verilmişdir. Bu da müəllifin bir neçə tarixi mənbədən yararlandığını və öz təhlillərinə əsasən Müqəddəs Kitaba dəyişikliklər etməyə çalışdığını göstərir. Lakin bu dəyişikliklər kitabın məzmununa xələl gətirmiş, nəticədə onun anlaşılmasını çətinləşdirmişdir.

"Tovitin kitabı"nda hadisələr bu ardıcılıqla cərəyan edir: Tovielin oğlu Tovit bərk xəstələnir və gözləri tutulur. O, öz oğlu Toviyanı Midiyaya ona məxsus olan pulların dalınca göndərir. Yolda Rəfail adlı mələk ona bələdçilik edir. Onun köməkliyi ilə Toviya Midiyada Sara adlı qadınla evlənir. (Bu qadının Toviyanın əvvəlki yeddi əri evliliyin ilk gecəsində Asmodey adlanan qara qüvvə tərəfindən öldürülmüşdü.) Beləliklə, qısa bir müddətdə Toviyanın başçılığı ilə dəstə səfərdən uğurla başa çatdırır və Toviya atasının gözlərini sağaldır. Bu əsərdən belə nəticə çıxır ki, "Yaxşılıq edənin qarşısına yaxşılıq çıxar".

Elə Tovitin və onun oğlu Toviyanın adına nəzər yetirsək, onların adının kökündə “tov” sözünün durduğunu görürük. Bu söz ibri dilindən tərcümədə “yaxşı” deməkdir.

Kitabın tarixinə gəlincə isə bir çox alimlər belə zənn edirlər ki, əsər ya ibri dilində, ya da arami dilində yazılmış və e.ə III əsrə aid edilir. Kumran mağaralarında "Tovitin kitabı"nın dörd aramicə nüsxəsi və bir ibridilli nüsxəsi tapılmışdır. Bu tapıntıya əsasən arxeoloqlar belə bir fikir yürüdürlər ki, əsərin orijinalı arami dilində yazılmış sonradan ibri dilinə tərcümə edilmişdir. Onun yunandilli tərcüməsi isə dövrümüzdə tam şəkildə gəlib çatmışdır.

“Yudifin kitabı” da bu kitaba mənə və məzmunca yaxındır. Buradakı hadisələr I Məbəd dövründə cərəyan edir. Burada farsların hakimiyyəti dövrünün bəzi elementləri də vardır. Əslində isə kitab Makkaveylər dövründə baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq yazılmışdır. Kitab Yudif adlı yəhudi dini qanunlarına sadıq dindar qadının Vefil qalasındakı yəhudi soydaşlarını xilas etməsindən danışır. Yudif məhz öz gözəl əməlləri sayəsində buna nail ola bilir.

Fərziyyələrə görə, kitab ibri dilində yazılmışdır, lakin dövrümüzdə onun yunan dilində və fars dilində olan nüsxələri gəlib çatmışdır. Əsərin latın dilindən ibriyə tərcümə olunmuş variantı da aşkar edilmişdir.

"Menaşşenin duası II Salnamələr kitabına əlavə hesab edilir. Burada Menaşşenin Allaha etirafı zamanı etdiyi duaları əks olunur.

"Süleymanın müdrikliyi kitabları" əxlaqi-didaktik ədəbiyyatının nümunələridir. Kitab başdan–başla ibrətamiz hekayələrdən ibarətdir. O, öz xarakterinə görə bir növ Bibliyanın “İbarələr kitabı”nı xatırladırlar. Kitabda insanlar arasında müxtəlif yönümlü münasibətləri qaydasına salmaq üçün sadə məsləhətlər verilir. Bu münasibətlər sırasına ailədaxili, iş məsələləri, etik təlimatlar və s. aid idi.

Bu kitabda da belə fikir irəli sürülür ki; “Fazillik və mərhəmət Allahdan gəlir. O həm cəzalandıran, həm də əfv edəndir.” Kitabda ilahi fazillik Tövratla eyniləşdirilir, yəni “Tövratda Allahın bütün müdrikliyi cəmlənmişdir” ideyası irəli

sürülür. O, Tövrata əməl etməyin ən vacib əməllərdən biri olduğunu vurğulayır, əksinə ellin adət - ənənələrini inkar edir. Kitabda Mömin Simeon da daxil olmaqla İsrailin bütün bibliya qəhrəmanları mədh edilir.

"Süleymanın müdriklik kitabı" öz ilhamını Bibliya mətnlərindən alıb. Burada, həmçinin ellin və yunan fəlsəfi fikir və ənənələrinin təsiri də özünü biruzə verir. Bütün əsər boyu büt-pərəstlik və çoxallahlıq ifşa edilir. Düzdür, burada Süleyman peyğəmbər birbaşa təsvir edilmir, ancaq süjet boyu bütün hadisələr onun dili ilə danışılır. Əsərin baş qəhrəmanları kimi əvvəl tək bir insan, sonra şah, daha sonra isə İsrail xalqı çıxış edir.

Müdriklik, fəzillik anlayışı burada “ ilahi nur ” kimi təzahür edərək bir növ Filonun mətnlərindəki “loqos”u xatırladır. Eyni zamanda burada Bibliyanın “İbarələr kitabı”nda istifadə edilmiş obrazlar sistemi verilir.

Fərziyyələrə görə "Süleymanın müdriklik kitabı" İskəndəriyyədə Roma əsarəti dövründə tərtib edilmişdir.

Beləliklə, Kumran mağaralarından tapılan apokrafik ədəbiyyat nümunələri tarixin müxtəlif dövrlərində iudaizmə müxtəlif yanaşma üsulları olduğunu sübut edir.

Psevdoepiqraflar

Psevdoepiqraflar adətən apokrafik ədəbiyyatın tərkibində öyrənilir. İstər apokriflər, istərsə də psevdoepiqraflar Bibliyaya kanonuna daxil deyil və II Mədəb dövrünə aid edilir. Apokriflərin böyük bir qismi anonim tarixi-didaktik kitablar, psevdoepiqrafların əksəriyyəti isə patriarxalara aid edilən şəxsi təxəyyül kitabları hesab olunur. Talmud hər iki kitabı "sfarim xiçoniim" kimi təqdim edir.

Apokriflərdən fərqli olaraq psevdoepiqrafların sayı dəqiq məlum deyil. Həcmcə ən böyük psevdoepiqraf "Hanoxun kitabı" və "Yubileylərin kitabı"dır. Birinci kitab "Allahın öz dərgahına apardığı" Hanox haqqında esxatoloji hekayədir.

İkinci kitab Sinay dağında Musa ilə mələk arasında kainatın təqdirinə həsr olunmuş dialoqdan ibarətdir. Həcmcə böyük digər psevdoepiqraflardan bunları misal göstərmək olar:

- "İsayın yüksəlməsi"-İsay peyğəmbərin ölümündən bəhs edir;
- "Musanın ölümü"-Musanın ölümündən sonra yəhudilərin tarixindən bəhs edir;
- "Adəm və Həvvanın kitabı"-günahabatmadan bəhs edir;
- "12 patriarxın vəsiyyətnaməsi"-Yaqubun hər bir oğlunun ölümqabağı övladlarına etdiyi vəsiyyətdən bəhs edir.

Sonuncu kitabda bir sıra xristian motivlərinə rast gəlinə də, əksər alimlər hesab edirlər ki, bu psevdoepiqraf xristianlığın yarandığı dövrdə yazıldığından ondakı bəzi motivlər xristianlıqla səsleşir. Kitab yəhudi epik ədəbiyyatının ən möhtəşən abidələrindən biri hesab olunur.

Dövrümüzə qədər gəlib çatan psevdoepiqraflar Lamex, İvrahim, Yusif, Eldada, Mmusa, Süleyman, İliya, Zəkəriyyə və başqa peyğəmbərlərin adı ilə bağlıdır. Psevdoepiqraflar Xxasmoneylərin hakimiyyətinin ilk illərində yaranmağa başlayır. "Yubileylərin kitabı" Yohanan Qirkanın hakimiyyəti illərində yarandığından onu ilk psevdoepiqraf hesab etmək olar.

Kumran mağaralarında bir sıra psevdoepiqraf aşkarlanmışdır. Onlardan biri "Hanoxun kitabı"dır.

"Hanoxun kitabı" iki bir-birilə əlaqəsi olamyan müxtəlif məzmunlu hissədən ibarət bir əsərdir. Bu hissələr "Hanoxun I və II kitabı" kimi tanınır.

"Hanoxun kitabı"nın məzmunu bizə əsasən "Hanoxun I kitabı"ndan, yəni həbəş nüsxəsindən məlumdur. Apokaliptik xarakter daşıyan kitabda dünyanın kosmoloji tarixi, gələcəyin sirləri, bəşəriyyətin Adəmdən peyğəmbərdən başlamış "axır dövrlərə" kimi olan tarixi şərh edilir. Əsərdə Məsihin gəlişi ilə bağlı olan təsəvvürlər daha qabarıq şəkildə təsvir edilir.

Burada bildirilir ki, Məsihin gəlişi ilə dünya öz nizamına düşəcək. Ölülərin dirilməsi, dünyavi məhkəmə, günahkar bəndələrin cəzalandırılması və onların cəhənnəm əzabı, möminlərin isə cənnətdəki həzzi- istirahəti də Məsihin gəlişi ilə əlaqələndirilir.

Belə güman olunur ki, "Hanoxun I kitabı"nda cənnət və cəhənnəmin ətraflı təsviri antik yunan ədəbiyyatının şedevrləri sayılan Dantenin "İlahi komediya"sı və Miltonun "İtirilmiş cənnət" əsərləri üçün mənbə olmuşdur.

Kitabda Bibliya mifologiyası daha da inkişaf etmiş formada təzahür edir, qəzəblənmiş mələklərin təsviri və onlarla əlaqəli olan yeni səhnələr yaranır.

Bu əsərin böyük bir qismi Kumran əlyazmalarının arasında qorunub saxlanılmışdır. Qazıntılar zamanı onun 37-dən 71-ə kimi fəsilləri istisna olmaqla demək olar ki, bütün hissələri aşkar edilmişdi. Kitabın Kumrandan tapılan parçaları və bəzi yunandilli əlyazmaları sübut edir ki, onun tərtibatında b.e.ə II əsrə aid olan müxtəlif materiallardan istifadə olunmuşdur. "Hanoxun kitabının sonuncu nəşri "İbarələr kitabının" tamamlanmasından sonrakı dövrə, yəni eramızın I əsrinin sonlarına təsadüf edir.

Kitabın Kumran versiyasına "Nəhənglər kitabı" adlanan hissə daxil idi ki, ona Efiopiya nəşrində rast gəlinmir.

"Hanoxun II kitabı" Slavyan Hanoxu da adlandırılır. Bu kitab müəyyən məqamlarda "Hanoxun I kitabı" ilə oxşardır. Buna Hanoxun və onun Nuh daşqınına qədər yaşamış olan nəslinin tərcümeyi- halı haqqında məlumatın olması misal ola bilər. Burada Nuh daşqını, Hanoxun səmavi səyahətləri haqqında məlumatlar verilir. Burada Hanox bir növ müdrik ağsaqqal kimi təsvir edilir. Süjet boyu o, öz övladlarına öyüd- nəsihətlər verir. Əsərin sonunda Hanox göylərə çəkilərək yox olur. Əsərin orijinalının yəhudi, yaxud yunan dilində yazılması barəsində dəqiq məlumat vermək mümkün deyildir. Çünki əsər dövrümüzə bir neçə dilə tərcümə olunmuş şəkildə gəlib çatmışdır. Bunlar arasında ən müfəssəl tərcümə isə qədim

slavyan dilinə edilən tərcümədir ki, məhz bu səbəbdən "Hanoxun II kitabı"nı "Slavyan Hanoxu" da adlandırırlar. Kitab eramızın I əsrinin sonuna aid edilir.

Yunan-roma dövründə müqəddəs kitabı nizamlamaq, onu tamamlamaq məqsədi ilə görülən tədbirlərdən biri onun üzünü köçürmək idi. Müxtəlif müəlliflər bu kitabın müqəddəsliyinə hörmət əlaməti olaraq oradakı ayələri şərh etməyə, Bibliyada yazılan sözləri müasir dövrləri ilə uyğunlaşdırmağa can atırdılar. Məhz buna görə də oxu zamanı kitablarda bəzi çatışmazlıqlar, anlaşılmazlıqlar olduğu məlum olur.

"Yubileylərin kitabı" "sürəti çıxarılmış Bibliya"nın ən gözəl nümunələrindən biri idi. Bu kitabın sayəsində İkinci Məbədin kahinləri müqəddəs kitab haqqında öz fikirlərini bildirir, ona şərhlər edir və beləliklə digər insanlara da onun prinsiplərini başa sala bilmək imkanı qazanırdılar. Yubileylər kitabında Bibliyanın "Varlıq" kitabından "Çıxış" kitabının 12 fəslinə kimi olan bütün hadisələr verilir. Kitab "Pesax" bayramının gözlənilməsi haqqında vəsiyyətnamə ilə tamamlanır.

Kitabda həmçinin müxtəlif yəhudi dini bayramları haqqında- onların dəqiq vaxtları, qaydaları və s. haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Bütün kitab boyu sürətlər iudaizm qayda-qanununa ciddi şəkildə riayət edirlər. "Ölü dəniz əlyazmaları"nda bu əsər haqqında məlumatlar verilir. Onların arasında kitabın ibri dilində olan orijinalından bəzi parçalar da tapılmışdır. "Yubileylər kitabı"nın həmçinin Kumrandan tapılmış olan "Varlıq kitabı"nın apokrifi ilə oxşarlığı var. Ona görə də belə təxmin edilir ki, əsər e.ə II əsrdə Fələstin yəhudilərinin yaşadığı mühitdə yazılıb. Və güman edilir ki onların Kumran icması ilə əlaqəsi olub.

Peyğəmbər dövrünün sona çatdığına inanan apokrif müəlliflərindən fərqli olaraq psevdoepiqraf müəllifləri inanırdılar ki, peyğəmbərlik hələ də mövcuddur və onlar qanun qəbul edə, gələcəyi və keçmişi görə bilərlər. Psevdoepiqraflar S.Fabruçius tərəfindən toplanmış və 1722-1741-ci illərdə "Codex pseudoepigraphus Veteris Testamenti" adı altında çap olunmuşdur.

Ölü dəniz əlyazmaları

Ölü dəniz rayonundakı Kumran mağaralarından təsadüfən tapılan əlyazmaları şərti olaraq “Ölü dəniz əlyazmaları” adı ilə adlandırılmışdılar və bu ad dünyanın bütün dillərində elmi ədəbiyyatlarda qəbul edildi və hələ də Kumran mağaralarındakı əlyazmaların adı kimi işlədilir. Lakin hal-hazırda “Ölü dəniz əlyazmaları” anlayışı, “Kumran əlyazmaları” anlayışı ilə uyğun gəlmir.

Kumran əlyazmaları e.ə. II əsrlə e. 68 ci illəri arasında yazılmış yəhudi dini mətnləridir. Kumran əlyazmaları tapıntılarının tarixini qısa şəkildə belə göstərmək olar:

Ölü dənizin şimal-qərb sahilinin yaxınlığında, Yəhuda səhrasının yüksəkliklərində, ərəblərin Kerbat Kumran adlandırdıqları qədim xarabalıqlar yerləşir. 1947-ci ildə Taamiri köçəri bədəvi tayfasından olan 2 gənc oğlan içərisində anlaşılmaz yazılarla örtülü yeddi əlyazmanın saxlandığı, saxsı küpələr aşkar etdilər. Növbəti gün daha min əlyazma fraqmentləri də tapıldı. Beləliklə bu tapıntılar həm bədəvilər, həm də arxeoloqların böyük marağına səbəb oldu.

Bu kəşfdən sonra kapitan Filip Lippensin söyi nəticəsində bu ərazidə ekspedisiya təşkil edildi. Mağaranın Kirbet Kumrana yaxınlığı onun başqa bir mağara ilə əlaqəsi olduğu təsirini bağışlayırdı. Amma 1949-cu ildə aparılan araşdırmalar göstərdi ki, belə bir əlaqə mövcud deyil, yəni həmin mağara başqa birinə bitişik olmayıb.

Bədəvilərin təsadüfi araşdırmaları bir növ “zəncirvari reaksiya” ilə yeni tapıntıların və ayrı-ayrı müxtəlif əlyazma çeşidlərinin qorunub saxlanıldığı yerlərin tapıntısına gətirib çıxardı. Təbii ki, alimlər də bədəvilərin izləri ilə həmin mağaraları araşdırırdılar. Lakin əfsuslar olsun ki, bu yerlərə daha yaxından bələd olan bədəvilər yeni mağaraları daha tez kəşf edirdilər. Onlardan sonra isə yararlı halda olan əlyazma və ya maddi-mədəniyyət nümunələri tapmaq çox nadir hallarda mümkün

olurdu . Ancaq buna baxmayaraq bədəvilərlə arxeoloqlar dəstəsi arasında gedən “yarış” öz bəhrəsini göstərmiş oldu.

Beləliklə, 1952- 1956-cı illərin arxeoloji qazıntıları yalnız Kumran rayonunun mağaralarında deyil, Ölü dənizin qərb sahillərindəki Yəhuda səhrasındakı digər mağaralarda da qədim əlyazmaların olduğunu üzə çıxardı.

Tapılan əlyazmaların özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlar çox qədim tarixə malikdirlər. Hətta bəzi əlyazmalar o qədər qədim idilər ki, alimlər axır vaxtlaradək onları açıb oxumağa cəsarət etmirdilər.

Əlyazmaların oxunması və onların yaşını müəyyənləşdirmək üçün alimlər bir neçə metoddan istifadə etdilər.

Birinci paleoqrafik metod idi ki, burada yazıların şrifti, xətti və s. öyrənilir və o şriftin hansı dövrə aid olduğu müəyyənləşdirildi. Bu üsuldan gələn nəticəyə görə əlyazmalar b.e.ə. III əsrdən, bizim eramın ikinci əsrinə qədərki zaman kəsiyini əhatə edir. Sıralama zamanı ən qədim bibliya əlyazması isə "Samuelin kitabı" oldu.

İkinci metod radiokarbon metodu idi ki, karbon şüalarının vasitəsi ilə əlyazmaların materialının qədimliyi yoxlanılırdı. Bu üsul da birinci üsulda alınan nəticə ilə nisbətən uyğun gəldi.

Bu araşdırmalar əlyazmaların həqiqətən də çox qədim olduğunu sübut edirdi. Belə qədim əlyazmaların kəşfi teoloqlar üçün gözəl imkan idi. Belə ki, onlar əlyazmaların kəşfinə qədər orijinal Bibliya mətnləri ilə tanış olmamışdılar. Onların əlində olan digər əlyazmalar isə orta əsrlərdə üzü köçürülmüş olan Bibliyanın bəzi tərcümələri idi.

Müqayisə zamanı alimlərə məlum olur ki, bu əlyazmalardan Bibliyanın üç məşhur nüsxəsi yaranmışdır. Bunlar: yetmiş alim tərəfindən yunan dilinə tərcümə edilmiş Septuaginta (LXX), Samaritan beşliyi, Vulqata və Peşito idi.

Son zamanlar isə alimlər xırda parçaları araşdırmaq üçün DNK testi keçirmək qərarına gəliblər. Belə ki, perqamentlər heyvan dərisindən hazırlandığından onların

özünəməxsus DNK kodu vardır. Və alimlər belə düşünürlər ki, minlərlə xırda parça arasında təhlil apararaq oxşar DNK-ya məxsus olanları bir araya gətirmək və parçaları nisbətən bütövləşdirərək oxumaq olar.

Həmin dövrdə mağarada tapılan sənədlərin əsl sayını dəqiqləşdirməyin qeyri-mümkün olmasına baxmayaraq, sənədlərin bir qisminin əntiq mallar satan tacirlərin əlinə düşdüyü məlumdur.

Əlyazmaların hazırlanmasında müxtəlif materiallardan istifadə edilmişdi. Təxminən əlli manuskript (qədim əlyazma) papirusdan hazırlanmışdı, lakin mətnlərin böyük əksəriyyəti isə bir-birinə tikilmiş perqament vərəqlərinin üzərində yazılmışdı. Əlyazmaların uzunluğu perqamentin ölçüsündən asılı olurdu. Tapılanlar arasında ən uzun əlyazmanın doqquz metr uzunluğunda olduğu məlum idi. Mətnlər, əsasən, ibri dilində, bəziləri isə arami dilində tərtib olunmuşdu. Çox az olsa da yunan dilində də bəzi fraqmentlər aşkar olunmuşdu, lakin bu fraqmentlərin ölçüsü o qədər kiçik idi ki, onların oxunulması qeyri-mümkün idi.

Müxtəlif xətt nümunələri, yazı üslubu, mövzunun müxtəlifliyi və s. amilləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Kumran əlyazmalarının müəllifləri çox idilər.

Əlyazmaların saxlanma üsullarına gəlincə isə onların bir qismi gildən hazırlanmış küpələrdə yerləşdirilmiş, bir qismi ehtiyatla qalın kətanlara bükülmüşdü, digər qismi isə səliqəsiz şəkildə mağaraya atılmışdı. Təbii ki, mağarada mövcud olan nəmişlik və açıq hava ilə təmas sonuncuların yararsız hala düşməsinə səbəb olmuşdu. Saxsı küplərdə saxlanılan əlyazmalar isə tərtibindən bir neçə əsr keçməsinə baxmayaraq çox möhtəşəm şəkildə qorunub saxlanılmışdı. Görünür, onları tərtib edən insanlar onları qorumaq üçün xüsusi üsullardan istifadə etmişdilər. Əfsuslar olsun ki, piramidaların sirrini açıqlamaq mümkün olmadığı kimi əlyazmaların hazırlanma üsulu və saxlanılması haqqında bəzi sirləri açıqlamaq hələ də mümkün olmamışdır, bəlkə də bu bir sirr olaraq qalacaq.

Bədəvilər tərəfindən tapılan əlyazmaların tərkibinə gəlincə isə, onları üç qrupa bölmək olar.

- Onların təxminən yarısı Bibliyaya daxil olmayan dini mətnlər idi. Məsələn, mədhiyyələr, dualar və təqvimlər və s.
- Təxminən dördü Əhdi-Ətiqdən olan mətnlərdən ibarətdir
- Daha dörd mətn təriqətçi mətnlər adlandırılan mətnlərdir. Bura Kumran sektasının mətnləri daxil idi.

Əhdi-ətiqdən heç nə aşkarlanmamışdır. Fraqmentlər arasında xristianlıq tarixinin öyrənilməsi üçün yararlı olan mətnlər də var idi.

Uzun sürən alqı-satqı prosesindən sonra bu əlyazmalar professor Elezer Sukenikin əlinə düşdü. O, əlyazmaların Kumrandakı esseyler cəmiyyətinə aid olması haqqında nəzəriyyənin banisidir. Sukenikin oğlu professor İqal Yadin 1954-cü ildə ABŞ-da daha dörd əlyazma aldı.

Altı günlük müharibədən sonra əlyazmalar praktiki olaraq İsrail dövlətinin mülkünə çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, sensasiya doğuran bu tapıntılar hər kəsin böyük marağına səbəb oldu. Belə ki, 195-1953-cü illərdə arxeoloqlar dəstəsinin Ayn-Fəşxi və Kirbet Kumran adlı ərazidə apardığı qazıntı işləri maraqlı tapıntılarla nəticələndi.

Qüdsdəki Fələstin arxeoloji muzeyinin dəstəyi ilə Lankester Hardinq və Rolan de Vo bu ekspedisiyaya başçılıq edirdilər. Onlar qazıntılar zamanı böyük maraq doğuran yaşayış kompleksi aşkar etdilər.

Sonrakı araşdırmalar göstərdi ki, bu kompleks bir dini icmanın məskəni olmuşdur. Tarixi araşdırmalara əsasən bu icma Kumran icması idi. Fərziyyələrə görə Kumran vadisindən tapılan əlyazmaları da məhz həmin icmanın nümayəndələri gizlətmişdilər.

Ancaq, İsrail arxeoloqlarının son tapıntıları sübut edir ki, Kumran esseylər icmasının yox, həmin dövrün tipik yaşayış məskəni idi. Peleq və Maqen, hətta

sələflərini, öz nəzəriyyələrinə qarşı çıxan faktları qəsdən gizlətməkdə ittiham edirdilər. Buna baxmayaraq, əlyazmaların orijinallığına şübhə yoxdur.

1967-ci il altı günlük müharibədən sonra qədim Yerusəlim kral muzeyi, bütün tarixi tapıntıları ilə İsrailə birləşdirildikdə əlyazmaların vəziyyəti də dəyişdi. İsrail dövləti Kumran mağaralarında tapılmış əlyazmaların xoşbəxt sahibinə çevrildi. Bu şansdan, tarixin tapmacalarının həqiqiliyini üzə çıxarmaq üçün istifadə edilə bilərdi.

Lakin İsrail adət-ənənəsində kök salan təkəbbür üzündən bu imkandan istifadə edilmədi. Mətnlərin qorunmasına, onlar üzərində aparılan işlərə, onların nəşrinə cavabdeh olan səkkiz “qoruyucu” mütəxəssisdən ibarət olan kiçik qrup yaradıldı. Fələstin kral muzeyi, muzeyin işlərini maliyyələşdirən məşhur milyarder sponsorun şərəfinə Rokfoller muzeyinə çevrildi. Qrupun rəhbəri, Kumran əlyazmalarının taleyini öz əllərində cəmləyən, Harvord universitetinin professoru Con Straqnell oldu. O, əlyazma mətnlərinin bərpasından və nəşrindən cavabdeh idi. Lakin o, elm dünyasına bu barədə heç bir şey söyləmədi.

“Kumran əlyazmaları tarixin hələ bir çox tapmacalarını işıqlandıra bilər, lakin, mənə belə gəlir ki, dini və siyasi dairələrin təzyiqi səbəbindən, biz heç vaxt əsl maraqlı sənədləri görə bilməyəcəyik, çünki, bu sənədlər nəşir ailələri tərəfindən sirli arxivlərdə saxlanılacaq.”

Kumran əlyazmaları ilk təhlilindən sonra xristian və yəhudi ilahiyyatçıları və tarixçiləri arasında qızğın mübahisəyə səbəb oldu.

Onlardan bir qismi iddia edir ki, “Mömin müəllimi” ("More ha-tsedek"), onun elmi və ağır taleyindən bəhs edən əlyazmalarda söhbət İsadan gedir

Digər bir qisim alimlər isə belə bir dəlil gətirirlər ki, ümumiyyətlə İsa adlı biri olmamışdır. Tarix elmi üçün əlyazmalar çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

1951-ci ildən 1956-cı ilə qədər qazıntı işləri ilə məşğul olan Dominikan rahibi və arxeoloqu Rolan de Vo belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu yerlərdə bizim eramızın əvvəllərində, erkən dövr əlyazmalarının tərtibatı və üzünün köçürülməsi ilə məşğul olan essey icması mövcud olmuşdur.

Belə ki, 1947-ci ildən 1956-cı ilə qədər Kumran mağaralarında, üzərində arami və qədim yəhudi dillərində, o cümlədən də yunan və latın dillərində mətnlərin yazıldığı 15000 perqament aşkar edilmişdir. Öz məcmularında fransız arxeoloqu esseylərin həyatı haqqında son dərəcə ətraflı yazan Yosef Flavi və Böyük Pleninin işlərinə əsaslanmışdır.

Lakin, sonrakı onillikdə bu nəzəriyyə ciddi tənqidlərə məruz qaldı. “Məhz, həmin konsepsiyanın banisi olan Rolan de Vo özü bu konsepsiyaya şübhə ilə yanaşırdı və onu dünya alimlərinin məhkəməsinə verməzdən əvvəl uzun müddət tərəddüd içində qalmışdır. De Vonun bu haqda tam hesabatı hələ də çap olunmamışdır. Onun yazıları və məruzələrinin bir hissəsi itmişdir. Belə bir fərziyyə vardır ki, fransız arxeoloqu öz nəzəriyyəsinə zidd olan müxtəlif tapıntı və amilləri qəsdən hesaba almamışdır. Belə ki, Kumran qəsəbəsində, burada qadınların mövcudluğunu sübut edən daraqlar, kosmetik ləvazimatlar, daş-qaş, daşdan hazırlanmış qablar tapılmışdır. Bu da asket esseylərinin, burada yaşaması haqqında nəzəriyyəni rədd edir”-alim, kumranist İxzar Xrişfeld söyləmişdir. Onun fikrincə, bütün bunlar, insanların o dövrdə tikinti işlərinə böyük əhəmiyyət verməsinin göstəricisidir.

Talmud ədəbiyyatı dövrü

Tövrati təfsir edən alimlər- ravvinlər yəhudi xalqının həyatında mühüm rol oynadılar. Onlar Tanaxı (Tövrət) təfsirlə sadə camaata izah edirdilər. İnsanlar müxtəlif məsələlərlə bağlı ravvinlərə müraciət edir, onlardan gündəlik problemlərlə bağlı məsləhət alır, Əhdi-Ətiq müəllimləri isə öz növbəsində, yaranmış məsələlərə uyğun hökm çıxarırdılar. Bu hökmlər, qaydalar, təfsirlər əzbərlənərək nəsildən-nəsilə ötürülürdü. Zaman keçdikcə, şifahi ənənənin yazıya alınması zərurəti yarandı. Çünki hər gün məhkəmələrdə nigah, təsərrüfat və s. bu kimi məsələlərlə bağlı yüzlərlə iş qaldırılırdı; təəssüf ki, bunlara dair Əhdi-Ətiqdə heç bir şey deyilmirdi. Bunu nəzərə alan ravvinlər yəhudi dininin gələcəyini düşünərək, Tövratin nəsildən-

nəsilə keçən təfsirini və izahını yazıya aldılar, nəticədə çoxcildli külliyyat meydana gəldi. Qələmə alınan bu külliyyat "Talmud" adlandırıldı.

Talmud ibricə "təlim" deməkdir. Talmud- səkkiz əsr boyunca Babilistanda və Ereç- İsraildə Şifahi ənənin qoruyucuları- tannaylar tərəfindən söylənən fikirləri və amoraylar tərəfindən Mişna haqqında deyilən mülahizələri özündə əks etdirir. Talmud termini yəhudi ədəbiyyatına amoraylar tərəfindən gətirilmişdir. Bu təfsir külliyyatının müasir variantı 19 cilddən ibarətdir. Yəhudilər Talmuda Tövrat qədər hörmət edirlər.

Talmud ibri və arami dillərdə yazılmışdır. Kitab iki hissədən ibarətdir:

- 1) Mişna
- 2) Gemara

Mişna özü də iki hissəyə ayrılır: Aqqada və Hallaxa. Mişna ibricə "təkrar" deməkdir və Talmudun əsas mətnini təşkil edir. Mişnada Yəhudi dininin dini-əxlaqi qayda və qanunları izah edilir.. Onun tərtib olunmasında iştirak etmiş ravvinlər isə aramicə "tannaim" olaraq adlandırılmışlar. Mişna ibri dilində yazılmışdır. Hallaxa və Aqqadanı ibarət olan Mişna özündə hüquq normalarını cəmləyir, bu normaların kodifikasiyası təqribən 300 il davam etmişdir. Uzun müddət bu qanunlar külliyyatı yazılı təlimin- Tövratin öyrənilməsi əhəmiyyətini daşıyırdı və şifahi şəkildə davam etdirilirdi. Buna görə də bəzən Mişnaya “Şifahi Tövrat” deyilir.

Birinci dövrdə Tövratin öyrənilməsi hüquq normalarına əsaslanırdı. Buna Hallaxa deyilirdi. Burada tarixi və dini qayda- qanunlar Tövrata əsasında müəyyənləşdirilib. Tövratin öyrənilməsi disput xarakterli olub. Bu qanunlar xüsusi məktəblərdə öyrənilir və bu məktəblərdə disput məntəqələri yaradılırdı. Artıq zaman keçdikcə Şifahi ənənənin material yığılı artıqca onun kodifikasiyasına ehtiyac yaranırdı. 190-220-ci illər arasında Yəhuda ha-Nasi bu işi sona çatdırır. alınmışdır Hallaxa müxtəlif müdriklər arasında olan mübahislərdən ibarətdir. Bu diskussiyalar ayrı- ayrı məsələlərə həsr olunub. Bu məsələlərin daha müfəssəl izahı üçün müxtəlif əfsanə, hekayələr qeydə alınırdı. Bu əfsanələr Bibliyada olan parçanı izah edir və

illustriyalı idi. Bu toplu isə Aqqada adlanırdı. Gemara isə Talmuda sonradan verilən addır. Tədqiqatçıların fikrində, bu termin kitab çapı dövründə mətbuatdakı senzura və Talmudun antixristian külliyyatı kimi qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq ədəbiyyata gətirilmişdir. Gemara sözünü yəhudi ədəbiyyatına amoraylar gətirmişdir. Talmudun Gemara bölümü Mişnanın şərhə mahiyyətindədir. Gemara "təlim, tədqiq edilən" mənasındadır. Gemarada ravvinlərin Mişna ilə bağlı mübahisələri, əxlaqi, hüquqi, fəlsəfi və sosioloji mövzular geniş yer almışdır. Burada yəhudi din alimlərinin əxlaqi təlimləri müxtəlif misallarla və nüsxələrlə İudaizm ardıcıllarına izah edilir. Gemara iki müxtəlif variantla: Yerusəlim və Babilistan Gemarasına bölünür. Babilistan Gemarasının toplanması IV əsrə, Yerusəlim Gemarasının yazılması isə VII əsrə təsadüf edir. Babilistan Gemarası şərq ərəmi ləhcəsində, Fələstin Gemarası isə qərb ərəmi ləhcəsindədir. Babilistan Gemarasının mətni daha uzun, kamil və müfəssəldir.

Talmudda göstərilmiş və əmr edilmiş həyat tərzini bütün İsrail xalqını birləşdirmiş, yəhudiləri digər millətlərdən fərqləndirmiş, həmçinin onlara düşmən qüvvələrə qarşı fenomenal dayanıqlılıq və yaşayış yerindən asılı olmayaraq milli birlik hissi vermişdir.

Talmud özündə Talmud müzakirələrinin başlıca əsasları- baraytları, ilk amoray nəsilələrinin Mişnaya şərh olaraq yazdıqları hallaxa qərarlarını, Mişnanın tamamlanmasından sonra yeni hallaxa müzakirələrini, son amoray nəsilələrinin şərhələrini, müxtəlif məzmunlu aqqadaları özündə birləşdirir.

Talmud ədəbiyyatı 5 dövrə ayrılır:

- 1) Mirzələr dövrü
- 2) Zuqot dövrü
- 3) Tannaylar dövrü
- 4) Amoraylar dövrü
- 5) Savoraylar və ya saboraylar dövrü

Mirzələr dövrü.

“Mirzələr” və ya “sofrim” Tövrət və Bibliyaya daxil olan digər kitabların üzünün köçürülməsində iştirak edənlərdir. Onlar Qədim Misir, Mesopotomiya və Kənaan torpaqlarında yüksək rütbəyə sahib idilər. Bu torpaqlarda mirzələrdən yalnız dini kitabları oxuyub yazmaq tələb olunmurdu. Mirzələr ilkin dövrlərdə akkad, sonralar isə arami dilini mükəmməl bilməli idilər. Qədim dövrlərdə mirzələr təkcə dini kitabların üzünü köçürənlər deyil, həm də orduda və dövlət quruluşunda müstəsna səlahiyyətləri olan kəslər hesab olunurdu. Qədim İsrail torpaqlarında mirzəlik atadan oğula irsi olaraq keçirdi. Birləşmiş İsrail çarlığı dövründə mirzələr levilər hesab olunurdu. Çünki bəhs olunan dövrdə Tövrət yalnız yazılı şəkildə mövcud idi.

Talmud ədəbiyyatı dövründə Tövrəti yaxşı bilənlər “sofrim” adlandırılırdı. Artıq bu dövrdə “sofer” sözünün əsas mənası dəyişməyə başladı: bu dövrdə mirzə yalnız Tövrət mətnlərini köçürənlərə deyilirdi. Bəzən onlara “Sofer- stam” da deyilirdi. Mətnləri köçürərkən mirzələr bir sıra qaydalara ciddi əməl etməli idilər: xüsusi perqament üzərində, yuyulmayan mürəkkəb hopdurulmuş xüsusi pero ilə yazmalı, sətirlər düz olmalı, sütünlardakı sözlər -vav- hərfi ilə başlamalı, hərflər xüsusi formada yazılmalı, hər sütündə eyni sayda sətir olmalı idi, mətni orijinala baxaraq köçürməli, əzbərdən yazmaq olmazdı. Mirzələr olduqca diqqətli olmalı idilər, yazılmış mətn üzərində sonradan düzəliş aparmaq qadağan idi. Onlar təmizlik qaydalarına xüsusilə riayət edirdilər. Ehtimal olunur ki, bu, mətnlərdə Allahın adının yazılması ilə bağlı idi. Mətnlərin düzgün köçürülməsi haqqda Talmudda xüsusi traktat- “Sofrim” mövcuddur.

Talmud ədəbiyyatında mirzələr həm də “lavlas” kimi tanınır. Talmudda mirzələr hörmətlə xatırlanır: alim mirzə olmayan şəhərdə yaşaya bilməz. Rabbi Yoşua ben-Levi qədimdə insanların ayda 24 gün mirzələrin varlanmaması üçün dua etdiklərini yazırdı. İnsanlar mirzələrin varlanmasından ehtiyat edirdilər, var- dövlər onları bu peşədən yayındıra bilərdi. Mirzəlik sənəti həm də müqəddəs hesab

olunurdu. Rəvayətə görə, bir gün Rabbi Yeşmael Tövrət mətnlərini köçürən Rabbi Meyirə deyir: “Övladım, son dərəcədə diqqətli ol, sənin sənətin- İlahi peşədir; bir hərfi səhv yazsan, bu bütün dünyanın məhvinə gətirib çıxarar”.

Zuqot dövrünün ilk görkəmli nümayəndəsi ibn Ezra hesab olunur. Tövrət kitablarının b.e.ə.V əsrdə Ezra tərəfindən kanonlaşdırılması güman olunur. Ezra Tövrəti yəhudilərin konstitusiyası kitabı elan edir. O, ilk dəfə olaraq Tövrət qanunların qısa təfsirini də vermişdir.

Göründüyü kimi, mirzələr Talmud ədəbiyyatında xüsusi rola malik idilər. Mirzələr Talmud ədəbiyyatının sonrakı dövrlərinin inkişafına güclü təkan vermişlər.

Zuqot dövrü.

Zuqot dövrü II Məbəd dövrünü əhatə edir və Talmud ədəbiyyatının ikinci dövrüdür. “Zuqot” ibricə “cütlik” deməkdir. Talmud ədəbiyyatında bu termin on şəriət müəllimini bildirir: Sredadan olan Yosi ben Yoezer və Yerusəlimdən olan Yose ben Yohanan; Arbeladan olan Yehoşua ben Praxiya və Nittay; Yehuda ben Tabbay və Şimon ben Şetax; Şemaya və Avtalion, Menahem və Hillel (bəzən Şammay da Zuqot dövrünə aid edilir). Hər bir cütdə birinci şəxs nasi (başçı), ikinci isə av-bet-din (məhkəmə sədri) adlanırdı. Bu iki kəs birlikdə “zuq” adlanırdı:

Zuqot dövründə ilk dəfə olaraq ilk yəhudi dini məktəbləri hesab olunan Snidrionların əsası qoyulmağa başladı. Lakin hakim dairələrin düşmənçilik münasibətlərinə görə bu müəssisələr fəaliyyət göstərə bilmir. Hakim dairələrin etirazlarına baxmayaraq zuqot dövründə Talmud və Tövrəti mükəmməl bilən şəriət müəllimləri yetişir.

Yosi ben Yoezer- Antiox Epifana qarşı baş vermiş Makkaveylərin üsyanı dövründə (e.ə. 144-139-cu illər) nasi titulu daşıyırdı. Ellinislərə qarşı mübarizədə fəal iştirak etdiyindən 60 şəriət müəllimi ilə birlikdə sərkərdə Demetri tərəfindən qəddarlıqla qətlə yetirilmişdir. Talmudda onun bir fikri saxlanılmışdır: “Qoy sənin evin müdriklərin sığınacağı olsun; onların kəlamlarını mənimsə”. (Avot 1:4)

Yose ben Yohanan- Antiqnosanın şagirdi, ilk zuqotlardandır. Onun həyatı haqqında dövrümüzədək heç bir məlumat gəlib çatmamışdır. Lakin onun “Qoy evinin qapıları yoxsullara açıq olsun və kasıbları ailənin bir üzvü kimi qarşıla; və öz qadınla söhbəti uzatma, başqasının qadını ilə isə heç başlama” (Avot 1:5) deyimi Mişnada qorunub saxlanılmışdır.

Yehoşua ben Praxiya- Yohanan Qirkanın dövründə ellinlərin təsirinə düşmüş, hakim dairələrdən gozlənmək üçün Misirə- İskəndəriyyəyə qaçmağa məcbur olmuşdur. Təqribən e.ə.90-cı ildə Kənaan torpaqlarına qayıdan nasi aforizm müəllifi kimi məşhurdur: “Özünə müəllim seç, dost qazan və hər kəsi yaxşı cəhətlərinə görə mühakimə at”. (Avot 1:6)

Nittay- ikinci cütlüyə daxil olsa da Yosi ben Yoezerin tələbəsi olmuşdur. Talmudda onun aşağıdakı deyimi saxlanılmışdır: “Axmaq qonşundan uzaq ol; günahkarla dostluq etmə və müsibət anında ümidini üzmə”. (Avot:7)

Yehuda ben Tabbay- Şimon ben Şataxla birgə ilk dəfə olaraq Tövrata şərh vermişdir. Aleksandr Yannay 4000 Tövrət bilicisini edam etdirəndə Misirə qaçmağa məcbur olmuş, Yannayın ölümündən sonra vətəninə qayıtmışdır. Talmudda onun hakimlərə müraciətlə dediyi aşağıdakı fikiri saxlanılmışdır: “Özünü hakim sanma və qarşıdakı iddiaçıları haqsız say. Amma onlar məhkəmə qərarını qəbul edən kimi qoy onlar sənə nəzərində haqlı mövqesinə yüksəlsinlər”. (Avot 1:8)

Şimon ben Şetax- yüksək ədalətə sahib hakim kimi tanınmışdır. Onun haqqında çoxsaylı rəvayətlər mövcuddur. Rəvayətlərdən birində danışılır ki, bir gün o, evə gedərkən əlisilahlı bir əsgərin öz qurbanını öldürmək üçün onun arxasınca yarımxaraba evə qaçdığını görür. Onların arxasınca qaçan Rabbii əsgəri cinayət başında, qılınıcının ucanda qan damarkən yaxalayır. Şimon ben Şetax üzünü ona tutaraq “ Kafir, sən insan oğlunu öldürdün. Amma bu ölüm onun günahlarının sənə yükləyər” deyir. Elə bu vaxt xarabalıqdan bir ilan çıxaraq qatili sancır. Talmudda nəql olunur ki, ben Şetax olduqca qərəzsiz və namuslu biri idi. Hətta o, bir gün Aleksandr Yannayı yanına çağıraraq ondan bütün ittihamları dinləməyi tələb etmişdir. Yannayın vəfatından sonra o, uşaqlar üçün Tövrət məktəbləri tikdirmişdir.

Talmudda onun bu əməli hörmətli xatırlanır. Onun dövründə ailə məcəlləsinə vacib yenilik- ktuba (nigah müqaviləsi) əlavə olunur. Ktuba ərin vəfatı və ya boşanma prosesindən sonra qadının hüquqlarının müdafiəsini təmin edirdi. Mişnada onun hakimlərə müraciəti öz əksini tapır: “Şahidləri diqqətlə dinlə, onlara qulaq asarkən ehtiyatlı ol ki, onları yalandan çəkindirəsən”. (Avot 1:9)

Şemaya- Şimon ben Şetaxın tələbəsi, Assuriya çarı Sanxeriv nəslinin son nümayəndəsidir. Talmudda onun adı çox xatırlanmır. Lakin onun “Əməyi sevin, hakim mövqeyə nifrət edərək onlarla dost olmağa çalışma” (Avot 1:10) deyimi onun hakim dairələrə olan nifrətinin təzahürüdür.

Avtalion- yəhudi xalqının tarixi qəhrəmanlarındandır. Talmudda rəvayət olunur ki, Yom Kippur günündə baş kahini müşayət edən izdihamlı dəstə Avtalionu gördükdə ona tərəf yönəlmiş, onu əhatə edərək öz sevgilərini nümayiş etdirmişdilər. Bunu təhqir kimi qəbul edən baş kahin Avtalionun qeyri- yəhudi yadelli olduğunu əsas gətirərək insanların bu əməlinin günah olduğunu demişdir. Avtalion isə öz cavabında: “Baş kahin Aaron kimi sülhə meyilli yadelli çoxdur. Amma Aaronun öz nəslindən olan sən kimi kahinlər yalnız öz mənfəət və mövqesini düşünən zavallıdır” deyərək onu susdurmuşdur. Onun “Müdriklər, danışarkən ehtiyatlı olun: bilmədiyiniz şeyi deməkdən çəkinin” (Avot 1:11) kəlamı Midraşda qorunub saxlanılmışdır.

Menahem- zuqot dövrünün son nasisidir. Onun haqqında Talmud və Midraşda heç bir məlumat yoxdur.

Hillel- zuqot dövrünün son nümayəndəsidir. Babilistanda doğulduğu üçün ona bəzən Babilli Hillel də deyirlər. Rəvayətlərə görə, Davud nəslindən olan Hillel “Ha-zaken” (“Qoca”) kimi də tanınırdı. Hillel Talmud ədəbiyyatında qanunlar sahəsində Şifahi ənənənin çoxsaylı şərhlərinin ilk təsnifçisi kimi tanınır. O, şərhləri 6 yerə ayırmışdır. Hallaxa adlanan bu toplu Hillelin ən böyük əməyidir. Zaman keçdikcə Hillellə Şammay arasında uzun sürən mübahisələr yaranır. Buna görə də b.e. I əsrində Ereç- İsraildə 2 dini məktəb- Bet-Xillel və Bet-Şammay fəaliyyət göstərirdi. Talmud mənbələrində Hillel çox təvəzökar biri kimi xatırlanır. Rəvayətə

görə, bir gün iflas edən xeyirxah birinə xüsusi mərasimdə iştirak etmək üçün atını və qulluqçusunu verəcəyini vəd etmişdi. Ənənəyə görə, qulluqçu atdan öndə qaçmalı idi. Lakin vədə yetişəndə qulluqçu anidən xəstələnir. Bu zaman Hillel qulluqçu paltarında özü 3 mil yolu atın qarşısında qaçmışdır.

Hillelin başlıca qayəsi insanları Tövrata yaxınlaşdırmaq idi. Bunun üçün o, səbirlə hərəkət edir, hətta onun qəzəbinə səbəb olacaq suala da sevgi ilə cavab verməyə çalışırdı. Talmudda nəql olunur ki, bütperəst biri yəhudi dininə keçmək üçün Hilleldən tələb edir ki, ona bütün Tövratı tək ayaq üstə dura biləcəyi müddət ərzində öyrətsin. Hillel isə soyuqqanlıqla “Özünə məsləhət bilmədiyini başqasına rəva görmə- bu bütün Tövratdır, yerdə qalanı isə şərhlərdir” deyərək cavab verir. Mişnada onun çoxsaylı aforizmlərinə rast gəlinir: “Şah-şöhrətə qapılan adını da itirər (Avot 1:13); “Tövratı sevməyən, insanları da sevməz” (Avot 1:14). O, axirətdə insanların mükafat və cəza alacağına inanırdı. Onun suda üzən kəllə görərkən dediyi “Sən kimisə suda boğduğun üçün səni də suda boğdular, amma səni boğanlar da bir gün suda boğulacaqlar. İlahi ədalət var” (Avot 2:6) kəlamı bu fikrə bariz nümunədir. Müdrikliyinə görə, Hillel Talmud ədəbiyyatında ibn Ezra ilə müqayisə olunur. Rəvayətə görə, onun 80 tələbəsi vardı. Onun ən sonuncu tələbəsi Yohanan ben Zakkay Tannaylar dövrünün ilk nümayəndəsi hesab olunur.

Şammay- bəzi mənbələrdə zuqot dövrünün son, tannaylar dövrünün ilk nümayəndəsi hesab olunur. Talmud ədəbiyyatında Hillellə olan mübarizəsinə görə məşhurdur. Lakin Şammay Hillellə müqayisədə dini ayinlərin icra olunub-olunmamasına daha sərt reaksiya verirdi. Talmudda rəvayət olunur ki, Yom Kippur günü o, həddi- bülüğa çatmayan oğlunu oruc tutmağa məcbur etmişdir. Lakin tədqiqatçıların fikrincə, onun bütün sərtliyi Tövrata və yəhudi dininə olan məhəbbətindən doğurdu. O, yalnız Yazılı Tövratı qəbul edir, şərhləri rədd edirdi. Onun qeyri-yəhudilərə münasibətində nifrət, kin hissləri aparıcıdır. Talmudda onun bu fikri saxlanılmışdır: “Vaxtının hamısını Tövrata ayır; az danış, amma çox çalış; yəhudiləri gülər üzlə qarşıla” (Avot 1: 15).

Tövrət qanunlarının sistematik şəkildə ötürülməsində zuqotlar tannaylarla Böyük Yığıncaq üzvləri (Ha- Knesset ha- qdola- Babil əsarətindən sonra Kənaan torpaqlarında mövcud olan dini qanunverici təsisat. Orqanın yəhudi dini qayda-qanunlarını inkişaf etdirmək üçün Ezra və Nehemiya tərəfindən yaradıldığı güman edilir. Tədqiqatçılar Mişnanın hissələrə bölünməsinə, Daniel, Esfir və Yezekielin və 12 kiçik peyğəmbərlərin kitablarına yazılan ilk şərhləri Yığıncaq üzvlərinin adı ilə bağlayırlar) arasında bağlayıcı həlqədir. Zuqot dövrünün son cütlüyünü ilkin tannaylar hesab etmək olar. İlk cütlüyün isə, şəriət müəllimləri yox, Xasmonaylar dövründə dövlətdə hakim dairələrdən birini tutanlar olduğu güman edilir. Bu dövrün nümayəndələri əxlaqi əmr və aforizm müəllifləri kimi tanınır. Zuqot dövrü Talmud ədəbiyyatında ellinist yəhudilərlə (yunan mədəniyyətinin təsirinə məruz qalanlar) və qədim yəhudi ənənəsinə sadıq qalanlar arasındakı mübarizə dövrü kimi xarakterizə olunur.

Tannaylar dövrü.

Talmud ədəbiyyatının üçüncü dövrü kimi xarakterizə edilən Tannaylar dövrü b.e. I-II əsrlərində başlayır. Tannaylar dövrünədək olan şəriət alimləri “hazekanim ha-rışonim” adlanırdı. Tannay dövrünün nümayəndələri “təlimi təkrarlayanlar”- “tannaim” adlandıqlarından bu dövr tannaylar dövrü adlanır. Bu termin I-II əsrlərdə yaşayan müdrikləri sələf və ardıcılardan fərqləndirmək üçün sonradan yəhudi ədəbiyyatına gətirilmişdir.

Bu dövr b.e. 10- 220- ci illərini əhatə edir. Bu dövr Hillelin yaradıcılığı ilə başlayır və Mişnanın tamamlanması ilə sona çatır. Tannaylar dövründə yəhudi xalqının tarixində bir sıra tələyüklü hadisələr baş verir: İudey müharibəsi, Bar-Koxba üsyanı. Müharibə zamanı Böyük Məbəəd dağıdılır, kahinlər xalq içərisində öz mövqelərini itirirlər. Zaman keçdikcə tannaylar xalqın dini və mənəvi rəhbərinə çevrilirlər. Yerusəlim şəhəri dağılsa da, Yavnada dini mərkəz təsis edilir. Lakin Bar-Koxba üsyanı yatırıldıqdan sonra imperator Adrian yəhudilərlə bağlı sərt qanunlar verməyə başlayır: Tövrət öyrənilməsi qadağan edildi; bütün yəhudi icmaları dağıdıldı; yəhudi müdrikləri qəddarcasına edam edilirdi.

Lakin bütün bunlar ədəbiyyatın inkişafına mane olmurdu. Tannayların görkəmli nümayəndələri bütün qadağalara baxmayaraq müxtəlif mərkəzlər qurur, ayrı-ayrı şəhərlərdə Tövrət məktəbləri açırdılar.

Tannayların fikrincə, Tövrət Musaya Allah tərəfindən verilmişdir. Sonradan Musa peyğəmbər onu şagirdi Yehoşua ben Nuna, o da, öz növbəsində, Tövrəti Musanın ölümündən sonra xalqın mənəvi rəhbərləri olan peyğəmbərlərə ötürür. Peyğəmbərlərdən bu kitab Böyük Yığıncaq üzvlərinə keçmişdir. Tannaylar Tövrət kitablarının təqribən e.ə V əsrdə ibn Ezra tərəfindən kanonlaşdırılmasına inanırdılar. Bu yolla onlar özlərini mirzələrin davamçıları hesab edirdilər. Tannaylar dövründə 6 tannay nəslı ayırd edilir. Bu bölgü XII əsrin ikinci yarısında Avraam ben Davud tərəfindən onların fəaliyyətini daha yaxşı tədqiq etmək məqsədilə edilmişdir. Avraam ben Davud bu nəsilərdən birini yarım-tannay nəslı adlandıraraq zuqot və tannay dövrlərinin son nümayəndələrini bura daxil edirdi. Ümumilikdə, Talmudda 240 tannayın adı qeyd olunur.

1. Birinci nəsil 10-80-ci illəri əhatə edir. Hillel, Şammai, Yohanan ben Zakkay, Rabban Hamiel bu nəslin görkəmli nümayəndələri hesab olunur. I nəslin ilk görkəmli nümayəndəsi Yohanan ben Zakkaydır. O, hesab edirdi ki, yəhudilərin mövcudluğu Tövrət qanunlarının yəhudi xalqının ürəyində saxlanılmasından asılıdır. Bunun üçün o, Yavnada dini məktəb yaradır. Bu məktəb ilk iudaizm akademiyası hesab olunur. Mərkəzdə Müqəddəs yazılar öyrənilir, yəhudi qayda-qanunları müzakirə olunurdu. Sonradan bu məktəb Snidriya çevrilir. Snidriyanın tərkibinə 71 alim daxil idi. Bu alimlər Tövrət şərhlərinin düzgün anlaşılmasına yol göstərirdilər. Yohanan ben Zakkayın nəsil hakimlərinin yaranmasına kömək etmiş, dini alim və müəllimlərin yetişməsinə şərait yaratmışdır.

2. İkinci nəsil 80-120-ci illəri əhatə edir. Dövrün görkəmli alimləri Eliezer ben Qirkan, Eliezer ben Azariya, Yehuda ben Btera, Naxum, Pappos ben Yehuda idi.

3. Üçüncü nəsil 120-140-cı illəri əhatə edir. İşmael ben Elişə, Akiva ben Yosef, Yohanan ben Nuri, Yehuda ben Tabbay Snidriyada dərs deyən müəllimlər

idi. Bu dövrün ən görkəmli nümayəndəsi rabbi Akivadır. Talmud ədəbiyyatında o, ravvin iudaizminin banisi və Hallaxanın ilk sistemləşdiricisidir. Kasıb ailədə doğulan Akiva 40 yaşına qədər savadsız olmuş, çoban olmuş, sahibinin qızına vurulmuşdur. Qəzəbli sahibi onları mirasından məhrum etmiş, uzun müddət səfalət içərisində yaşadıqdan sonra Snidriona gəlir, burada təhsil alır, Tövrəti mükəmməl öyrənir. O, ilk dəfə Mişnanı da tamamlamağa cəhd etmişdir. Rabbi Akivanın həyatı haqqında Ketubot, Braxot və Taanit traktatlarında ətraflı məlumat verilmişdir.

4. Dördüncü nəsil 140-165-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir. Rabbi Meyir, Yehoşua ben Korxa, Eliezer ben Şamua bu nəslin görkəmli nümayəndələridir. Bu dövrün ən görkəmli nümayəndəsi Rabbi Meyirdir. Uşda fəaliyyət göstərən Snidrionun rəhbəri olan rabbi Meyir hallaxa müzakirələrində fərqli fikirləri ilə seçilirdi. Bəzən bu fikirlər onunla digər dini alimlər arasında uzunmüddətli mübahisələrə səbəb olurdu. Talmud ədəbiyyatında rabbi Meyir “böyük, müqəddəs, təvəzökar” kimi tanınır. Meyirin bəzi deyimləri Mişnaya daxil olaraq “Pirkey Avot” adının almışdır.

5. Beşinci nəsi 165-200-ci illərdə yaşamışdır. Babilli Natan, Eliezer ben Şimon, Yose ben Yehuda ən görkəmli nümayəndələridir.

6. Altıncı nəsil 200-220-ci illəri əhatə edir. Rabbi Ax, rabbi Rav, Yehuda ben Lakiş, Yehuda ha-Nasi bu dövrün ən qüdrətli nümayəndələridir. Şigahi ənənədəki mətnlərin yekun kodifikasiyası Yehuda ha-Nasiyə aiddir. “Rabbenu” və ya “Rabbi ha-qadol” adlandırılan müdrik ibri, yunan və latın dillərini mükəmməl bilirdi. Sələflərindən fərqli olaraq o, qeyri- yəhudilərə olan yumşaq münasibəti ilə seçilirdi. Talmudda nəql olunur ki, Roma impertoru Avreli onun ən yaxın dostlarından biri olmuşdur. Öz dostlarının dəstəyi ilə Yehuda ha-Nasi bütün Şifahi ənənəni redaktə edərək qələmə almışdır. O, ibn Ezranın dövründən qalan orojinal mətni araşdırmışdır. Onun bu əməyi “Mişna” adını almışdır. Mişna Talmudun birinci hissəsidir. Bunu eyni zamanda yəhudi qanun və təliminin ensiklopediyası da adlandırmaq olar.

Beləliklə, Talmud ədəbiyyatının üçüncü dövründə Talmudun birinci hissəsinin kodifikasiyası başa çatır. Tannayların yaradıcılığı iki istiqamətdə inkişaf edirdi: a) müasir həyatın bütün sahələrindəki qanunların düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək və Tövrət qanunları ilə bağlı hüquqi problemlərin düzgün izahını vermək b) etik normaların gözlənilməsi və Tövrət kitablarına şərhlərin yazılması.

Tannay ədəbiyyatının şah əsəri Yose ben Halaftanın yazdığı “Seder olam” (“Dünya düzəni”) kitabıdır. Kitabda bəzəriyyətin Adəmdən başlanan və Müqəddəs Məbədin dağıdılmasına qədər davam edən tarixi xronologiyası işıqdandırılır. Tannaylar dövründə Talmudun ilk tənqidçiləri də formalaşır.(Elişa ben Abuya).

Amoraylar dövrü.

Talmud ədəbiyyatının beşinci dövrü amorayların adı ilə bağlıdır. Arami mənşəli “amora” sözünün hərfi tərcüməsi “danışan, tələffüz edən” deməkdir.

Amorayların dini müzakirələri Babil və Yerusəlim Talmudu və müxtəlif məzmunlu aqqadaların əsasında dayanır. Amoraylar Mişnaya şərh verməni və bu yolla Hallaxanın kanonlaşdırılmasının özlərinin əsas məqsədləri hesab edirdilər. Mişnada rast gəlinən bu və ya digər fikrin həqiqətdən uzaq olduğunu söyləmək amoraylara qadağan olunmuşdu. Amoraylar dövründə iki dini kodifikasiya mərkəzi fəaliyyət göstərirdi- Ereç-İsrail və Babilistan. Bu mərkəzlərdə fəaliyyət göstərən alimlər arasında sıx əlaqə olduğundan hər iki Talmuda vahid yaradıcılıq məhsulu kimi baxmaq lazımdır. Buna görə də Yerusəlim Talmudunda Babil amoraylarının, Babil Talmudunda Ereç- İsrail amoraylarının kəlamlarına rast gəlinir.

Amoray sözü Talmudda iki mənada işlədilir: dar mənada amoray bu və digər dini mərkəzdə çalışan və baş şəriət müəllimin dediklərini izah edən kəs. Amoray fikrini aydın ifadə edə bilməli, yüksək səs tonuna malik olmalı, natiqlik qabiliyyətinə sahib olmalı idi. Baş şəriət müəllimi mühazirəni qədim yəhudi dilində oxuduqdan sonra, amoray arami dilində mühazirənin qısa məzmununu tələbələrə çatdırmalı idi. Məhz buna görə də, Talmud ədəbiyyatında ilk vaxtlar amoraylar “meturqeman”-

“tərcüməçi” adlanırdı. Talmud ədəbiyyatında rabbi Yannay, rabbi Elezar ben Yosi, rabbi Xuna görkəmli “tərcüməçilər” kimi tanınır. 310-cü ildən etibarən yalnız 50 yaşına çatmış kəslər amoray hesab oluna bilərdi. Geniş mənada amoray sözü 300 il ərzində Ereç- İsrail və Babilistanda və ya digər Talmud müəlliminə verilən ad idi. Bu ərazilərdə amorayın başlıca vəzifəsi Talmuda və Mişnaya şərh vermək idi.

Amoraylar Talmudun ikinci hissəsi olan Gemaranın yaradıcılarıdır. Amoraylar dövrünü bir neçə nəsilə ayırırlar. İlk beş nəsil həm Babilistanda, həm də Ereç- İsraildə fəaliyyət göstərsə də, son iki nəsil yalnız Babilistan alimlərindən ibarətdir. Çünki bu dövrdə Yerusəlim Talmudu artıq tamamlanmışdır. Talmudaa 2000 amorayın adına rast gəlinir.

1. Birinci nəsil 250-ci ilə qədər davam edir. Rabbi Yannay, rabbi Yehuda Nesiya, Yehoşuha ben Levi bu nəslin ən görkəmli nümayəndələri idi.

2. İkinci nəsil. 280-ci ilə qədər davam edir. Yohanan ben Nappax, Yose bar Xanina, rabbi Xuna, rabbi Xamnun bu nəslin görkəmli alimləri idilər.

3. Üçüncü nəsil. 320-ci ilə qədər davam edir. Rabbi Elezar ben Pdat, rabbi Asi, rabbi Bar Xana, Bar Xuna görkəmli nümayəndələri idi.

4. Dördüncü nəsil. 340-cı ilə qədər davam etmişdir. Rabbi Yereimiya, rabbi Yosi, rabbi Avin, Rami bar Xama, Rabin ilk dəfə olaraq Hallaxanın kodifikasiyasını sona çatdırmışdılar.

5. Beşinci nəsil- 380-cı ilə qədər davam etmişdir. Rabbi Mana, Xizkiya, rabbi Yehoşua bar Xuna midraş ədəbiyyatının ilk görkəmli nümayəndələri hesab olunurlar.

6. Altıncı nəsil- 430-cu ilə qədər davam etmişdir. Ameymar, mar Zutra, rabbi Yemar Babil Talmudunun son şərhçiləri hesab olunur.

7. Yeddinci nəsil- V əsrin sonuna qədər davam etmişdir. Mar bar rav Aşi, Mareymar amoray dövrünün son, savoraylar dövrünün ilk nümayəndələri hesab olunur.

Savoraylar dövrü.

Talmud ədəbiyyatının son dövrü olan savoraylar dövrü VI- VII əsrlərdə fəaliyyət göstərən Babil alimlərinin fəaliyyətini əhatə edir. Savoray sözünün hərfi mənası “şəxsi fikir” deməkdir. Savoraylar dövrü Talmud ədəbiyyatının ən az öyrənilən dövrüdür. Bu dövr haqqında məlumatlar “İqqeret Şrira Qaon” (“Şrira Qaonun müraciəti”) və “Sefer ha-kabbala” (“Varislik kitabı”) kitablarında cəmlənmişdir. Ənənəyə görə, savoraylar dövrü son amoray II Ravinin vəfatından sonra başlayır.

Şrira ben Qaona görə, II Ravinin vəfatından sonra Mişna şərhələrinin əsasını təşkil edən xora- müstəqil qərarvermə işi tədricən zəifləməyə başlayır. Lakin savoraylar xoraaya bənzər qərarlar verir və o dövrdəki izah olunmayan qərarların şərhini verməyə başlayırlar. Buna görə də, savoraylar Talmud ədəbiyyatına mühüm yeniliklər gətirməmiş, amorayların metod və üsullarından istifadə edərək həllini tapmayan bir sıra məsələlərin izahını vermişdilər.

İlk görkəmli savoraylar rabbi Rahumi, rabbi İosi, rabbi Axay idi. Bu dövrdə Talmud tamamlanmağa başladı. Tədqiqatçıların fikrincə, bu dövr Suriyadakı dini məktəbin başçısı rabbi Simonun ölümü ilə sona çatır. Savorayların Talmud ədəbiyyatına ən böyük töhvəsi Talmudun əsas mətnlərinə olunan əlavələr-suqiyotlardır. Savoraylar Hallaxanın düzgün sitatlaşdırılmasını işləyib hazırlamışlar. Onlar həm də, Talmudu son dəfə nəzərdən keçirib onu vahid şəkllə saldılar. Güman olunur ki, ilk dəfə məhz savoraylar Talmudun yazılı variantını işləyib hazırladılar. Lakin bu faktın doğruluğu sübuta yetirilməmişdir. Tədqiqatçılara görə, Talmud müasir vəziyyətini Qaon ədəbiyyatı dövründə almışdır.

Şrira Qaonun “Tannaim və amoraim” əsərində savorayların yalnız Babil Talmuduna şərhlər yazması qeyd olunur. Savoraylar Hallaxa mətnlərinin üzərində işləmiş, lakin ona heç bir əlavə etməmişdilər. Talmud ədəbiyyatında ümumi Talmud kauzistikasının sistemləşdirilməsi savorayların adı ilə bağlıdır. Şrira Qaon savorayları mirzələrə bənzədirdi: savorayların Talmuda münasibəti, mirzələrin

Bibliyaya münasibəti ilə eyni idi. Mirzələr kimi savoraylar da özlərindən sonra yazılı mənbə saxlamamışdılar. Onlar da öz elmlərini şagirdlərinin köməyi ilə yayırdılar.

Savorayların Talmud ədəbiyyatına mühüm yeniliklər gətirmədiyi iddia olunsada, A. Rapportanın fikrincə Kidduşin traktatına edilən əlavələr savoraylarla bağlıdır. Bu əlavələr anonim xarakterli olduğundan, onların savoraylara aid olması sübuta yetirilməmişdir.

Talmudun növləri

Amorayların ədəbi fəaliyyəti Ereç-İsrail və Babilistandakı yeşivalarda həyata keçirilirdi. Bu iki yeşiva arasında fikir mübadiləsi aparılsa da zamanla Talmudun bir-birindən fərqlənən iki növü formalaşdı: Babil Talmudu və Yerusəlim Talmudu.

Babil Talmudu babil amorayları tərəfindən b.e. III-VII əsrlərində formalaşmışdır və Tövrətin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Yerusəlim Talmudu isə III-IV əsrlərdə Ereç-İsraildə Tveriya, Keysəriyyə və Çipporiya amorayları tərəfindən yaradılmışdır. Qəonların əsərlərində Talmudun bu növünün ilkin adı "Talmud Ereç-İsrail" şəklində qorunub saxlanmışdır.

Yehuda ha-Nasinin ölümü ilə tannaylar dövrü başa çatır və Ereç-İsraildə amorayların fəaliyyəti başlayır. Bu dövr Ereç-İsraildə yəhudilərin rifahına təsadüf edir. Sürgünlərin sona çatması və vergilərin azaldılması yəhudilərin iqtisadi yüksəlişinə səbəb olur. Hillelin ardıcıllarının rəhbərlik etdiyi Nesiut (yəhudi müxtər idarəetmə orqanı) qısa müddət ərzində bütün vergilərdən azad edilərək siyasətimədəni mərkəzə çevrilir.

Yerusəlim Talmudu ilə Babil Talmudu arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Belə ki, tədqiqatçılar qeyd edir ki, Yerusəlim Talmudunda Mişna mətnlərinin dil xüsusiyyətlərinin pedant müzakirəsinə, sitatgətirmə və barayt müzakirələrinə rast gəlinmir. Babil amorayları bəzən heç bir əsas olmadan bu və digər sözün hərəkə sistemində dəyişiklik edirdilər ki, bu da öz növbəsində mətnin məna və məzmununa

xələl gətirirdi. Yerusəlim Talmudu arami dilinin ibri, yunan və latın sözləri ilə zəngin olan qərb dialektində, Babil Talmudu isə fars sözləri ilə zəngin olan şərq dialektində yazılmışdır. Babil Talmudunda Mişnanın 63 traktatından 36-na, Yerusəlim Talmudunda isə 39 traktatına rast gəlinir. Talmuda daxil olan traktatlarla tanış olaq.

Babil Talmuduna daxil olan bölmələr aşağıdakılardır:

Zraim bölməsi. Bu bölmə əkinçiliklə bağlı hökmləri özündə birləşdirir. Babil Talmudunda bu bölməyə yalnız bir- Braxot traktatı daxildir. Traktat Şma, Amida və digər dini ayinlərlə bağlı hökmlərdən bəhs edir.

Moed bölməsi. Bölmə Müqəddəs Şənbə və bayramlar haqqında hökmləri özündə birləşdirir. Bölməyə Şabat (şabat haqqında hökmlər), Eruvin (şabat günü sərhədləri tərk etmə haqqında hökmlər), Psaxim (Pesax haqqında hökmlər), Yoma (Yom Kippur günü ilə bağlı hökmlər), Sukka (Kəffarə günü ilə bağlı hökmlər), Beça (yarımbayram hesab olunan günlər haqqında hökmlər), Roş ha-Şana (yeni illə bağlı olan hökmlər), Taanit (oruc günləri ilə bağlı hökmlər), Meqilla (Purim bayramı ilə bağlı hökmlər), Moed Katan (Pesax və Sukkor bayramları arasında qalan günlərlə bağlı hökmlər) və Haqiqa (bayram qurbanları haqqında hökmlər) traktatlarından ibarətdir.

Naşim bölməsi. Bölmə nigah, evlilik, boşanma və nigahın pozulması, tərəflərdən birinin xəyanətə məruz qaldığı halda kəsilən cəzalar haqqında hökmləri özündə ehtiva edir. Bu bölmə həm də müxtəlif and mərasimləri haqqında hökmlərdən də ibarətdir. Yevamot (yəhudi ənənəsinə görə subay qardaşın ölmüş qardaşının arvadı ilə evlənmə hüquqları ilə bağlı hökmlər), Ktubot (nigah müqaviləsi haqqında qanunlardan bəhs edən hökmlər), Nedarim (evlilikdə yerinə yetirilən andlar və onların hansı hallarda pozulması haqqında hökmlər), Nazir (şərab içməməyə, ət məhsulları yeməməyə və saçını kəsdirməməyə söz verən kəs haqqında hökmlər), Sota (ailə sədaqətini pozan qadının izlənməyə alınması haqqında hökmlər), Qittin (“Qet” adlanan evlilik müqaviləsinin hansı hallarda pozulması və nigahın ləğvi haqqında hökmlər) və Kidduşin (nişan və nigah mərasimlərinin

şərtlərinin hansı tərəfə aid olmasını müəyyənləşdirən hökmlər) traktatlarından ibarətdir.

Nezikin bölməsi. Bölmə maddi və mənəvi ziyanlarla bağlı hökmlərdən bəhs edir. Baba Kama (cəza və mülki hüquqla bağlı hökmlər), Baba Meçia (itirilən əşyalarla bağlı hökmlər), Baba Batra (icarəyə götürülən yerlərlə bağlı hökmlər), Sanhedrin (cinayət məsələləri ilə bağlı hökmlər), Makkot (yalançı şahidliklə bağlı hökmlər), Şvuot (doğru və yalnış andlarla bağlı hökmlər), Eyduiot (düzgün şahidliklə bağlı hökmlər), Avoda Zara (bützlərlə bağlı hökmlər) və Xorayot (qanunvericilikdə səhvə yol verən hakimlərlə bağlı hökmlər) traktatlarından ibarətdir.

Kodaşim bölməsi. Bu bölmədə qurbanvermə ilə bağlı hökmlərdən danışılır. Zvaxim (qurbangahda müxtəlif heyvanların qurban kəsilməsi ayinləri ilə bağlı hökmlər), Menaxot (xəmir yeməklərinin paylanması haqqında hökmlər), Xulin (kaşer və teryflərlə bağlı hökmlər), Bxarot (heyvanın ilk balasının qurban verilməsi haqqında hökmlər), Araxin (qurban veriləcək şeyin müqabilində pul nəzirləri haqqında hökmlər), Tmura (qurban veriləcək heyvanın dəyişdirilməsi ilə bağlı hökmlər), Kritot (karetlər haqqında hökmlər), Meila (Müqəddəs Qurbangahla bağlı hökmlər) və Tamid (məbədlərdə gündəlik ibadətin ardıcılığı haqqında hökmlər), traktatlarından ibarətdir.

Toharot bölməsi. Dini təmizlik və natəmizlik haqqında hökmlərdən bəhs edir. Babil Talmudunda bu bölməyə yalnız bir traktat daxildir. Nidda adlanan traktatda qadınların heyz halındakı təmizliyi haqqındakı hökmlərdən danışılır.

Yerusəlim Talmuduna daxil olan bölmə və traktatlara diqqət yetirək:

Zraim bölməsi. Babil Talmudundan fərqli olaraq bu bölmə Pea (kasıblar üçün saxlanılmalı olan yerlərə çörəklərin necə qoyulması haqqında hökmlər), Dmay (haram və halal yeyəcəklər haqqında hökmlər), Kilaim (mextəlif növ toxum, heyvan, bitki mələzləşdirilməsi haqqında hökmlər), Şviit (tarlaların becərilməsinin yasaqlandığı Şmit ili (hər yeddi ildən bir gələn ilə verilən ad) haqqında hökmlər),

Trumot (kənd təsərrüfatı malları haqqında hökmlər), Maasrot (levilərin adı ilə bağlı olduğu güman edilən əşyanın onda bir hissəsinin qurban və ya nəzr verilməsi haqqında hökmlər), Maaser Şeni (Qüdsdə yerinə yetirilən on müqəddəs ritual haqqında hökmlər), Xalla (yəhudi adət-ənənəsinə görə yəhudi xanımlarının kahinlərə verməli olduğu xəmir haqqında hökmlər), Orla (ilk üç il ərzində meyvələri qadağan buyurulan cavan ağaclar haqqında hökmlər) və Bikkurim (məhsulun ilk yığımının kahinlərə və sinaqoqa verilməsi haqqında hökmlər) traktatlarını özündə ehtiva edir.

Moed bölməsi. Bölmə Babil Talmudundakı eyni adlı bölmə ilə eynilik təşkil edir. Lakin Yerusəlim Talmudunda Şabat, Eruvin, Psaxim, Yoma, Sukka, Beça, Roş ha-Şana, Taanit, Meqilla, Moed Katan və Haqiqa traktatları ilə yanaşı Şkalim (məbəd vergisi haqqında hökmlər) traktatını da özündə ehtiva edir.

Naşim bölməsi. Bölmə Babil Talmudundakı eyni adlı bölmə ilə eynilik təşkil edir.. Yevamot, Ktubot, Nedarim, Nazir, Sota, Qittin və Kidduşin traktatlarından ibarətdir.

Nezikin bölməsi. Bölmədə Babil Talmudu ilə eynilik təşkil edən traktatlar mövcuddur (Baba Kama, Baba Meçia, Baba Batra, Sanhedrin, Makkot, Şvuot, Eyduiot, Avoda Zara və Xorayot traktatlarından ibarətdir. Lakin bu bölmədə Avot de rabbi-Natan (tannayların əxlaqı nəsihətləri ilə bağlı hökmlər), Sofrim (Tövrat mətnlərinin üzünün düzgün köçürülməsi ilə bağlı hökmlər), Smaxot (matəm günləri ilə bağlı hökmlər), Kalla və Kalla Rabbati (yəhudi qızlarının gəlin köçdükdən sonra geyim və davranışları ilə bağlı olan hökmlər), Derex Ereç-rabba və Derex Ereç-Zuta (etik normalar haqqında hökmlər), Qerim (iudaizmdə prozelitizm haqqında hökmlər), Kutim (samariyalılar haqqında hallaxa müzakirələri haqqında hökmlər), Avadim (yəhudi qullarının sosial durumu haqqında hökmlər), Sefer Tora (Tövrat mətnlərinin yazılması və uzunması haqqında hökmlər), Tfillin (tfilinlərin hazırlanması və yazılması haqqında hökmlər), Çiçit (çiçitlərin hazırlanması haqqında hökmlər) və Mezuza (mezuzaların yazılması və onun yazıldığı perqament haqqında hökmlər) traktatları özündə birləşdirir.

Kodaşim bölməsi. Bu bölmədə Zvaxim, Menaxot, Xulin, Bxarot, Araxin, Tmura, Meila və Tamid traktatları ilə yanaşı Middot (Məbədin təmiri ilə bağlı verilən qurbanlar haqqında hökmlər) və Kinnim (quşların qurban verilməsi ilə bağlı hökmlər) traktatları cəmlənmişlər.

Toharot bölməsi. Babil Talmudunda bu bölməyə yalnız bir traktat daxil olsa da Yerusəlim Talmudunda bu bölmə Keylim (qabların təmizliyi ilə bağlı hökmlər), Oalim (evlərin murdardan təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Neqaim (xəstəliklərdən təmizlənmə ilə bağlı hökmlər), Para (murdarlanmadan xilas olmaq üçün istifadə olunan qırmızı bibərlə bağlı hökmlər), Taarot (insanların və əşyaların təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Mikvaot (su yerlərinin təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Nida (qadınların heyzdən təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Zavim (insan orqanlarının təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Tevul-yom (mikva suyu ilə insanların təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Yadayim (əllərin təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər) və Uksin (bitkilərin murdardan təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər) traktatlarından ibarətdir.

Mişna və bölmələri

Qeyd olunduğu kimi Talmud iki hissədən ibarətdir: Mişna və Gemara. Mişna özündə Aqqada və Hallaxanı birləşdirən Şifahi Qanunlar külliyyatıdır.

Mişna ibricə "təkrar" mənasını verən "חֻשׁוֹן" sözündəndir və Talmudun əsas mətnini təşkil edir. Mişnada Yəhudi dininin dini-əxlaqi qayda və qanunları izah edilir. Onun tərtib olunmasında iştirak etmiş ravvinlər isə aramicə "tannayim" olaraq adlandırılmışlar. Mişna ibri dilində yazılmışdır. Mişna özündə hüquq normalarını cəmləyir, bu normaların kodifikasiyası təqribən 300 il davam etmişdir. Uzun müddət bu qanunlar külliyyatı yazılı təlimin-Tövratın öyrənilməsi ənənsini daşıyırdı və şifahi şəkildə davam etdirilirdi. Buna görə də bəzən Mişnaya “Şifahi Tövrət” deyilir.

İlk dövrün nümayəndələri özlərindən sonra yazılı ədəbiyyat saxlamadıqları üçün, bu dövr daha çox dini və şifahi xarakter daşıyır. İkinci dövrdə müxtəlif tannayların yazdıqları mişnayotlar məzmun, həcm və formasına görə bir- birindən

kəskin sürətdə fərqlənirdi. Buna görə Mişnanın vahid şəkllə salınmasına ehtiyac yaranırdı. İlk dəfə olaraq Yehuda ha-Nasi bütün materialı araşdırmağa başlayır. Talmud ədəbiyyatının üçüncü dövründən başlayaraq Şifahi ənənənin Mişnaya daxil olmayan hissəsi-baraytlar formalaşmağa başlayır. Ən məşhur barayt “Tosefta” adı altında Talmud ədəbiyyatına daxil olur. Mişnanın yekun kodifikasiyasından sonra o, bir sıra alimlər tərəfindən şərhlərə məruz qalır.

Çox vaxt ədəbiyyatda Mişna sözü tannayların adı ilə qoşa çəkilir. Çünki ilk dəfə olaraq tannayların dövründə Talmudun birinci hissəsi olan Mişnanən kodifikasiyası başa çatır. Tannayların yaradıcılığı iki istiqamətdə inkişaf edirdi: a) müasir həyatın bütün sahələrindəki qanunların düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək və Tövrat qanunları ilə bağlı hüquqi problemlərin düzgün izahını vermək b) etik normaların gözlənilməsi və Tövrat kitablarına şərhlərin yazılması.

Mişna altı bölümdən ibarətdir (3): Zeraim (təsərrüfatla bağlı hökmlər); Moed (bayramlarla bağlı hökmlər); Nashim (qadınlarla bağlı hökmlər); Nezikin (cəza və mülki hüquqla bağlı hökmlər); Kodaşim (müqəddəs əşyalarla bağlı hökmlər); Teharot (təmizliklə bağlı hökmlər).

Birinci bölmə Beraxot (sinaqoq xidməti və dua oxuma ilə bağlı hökmlər), Peya (kasıblar üçün saxlanılmalı olan yerlərə çörəklərin necə qoyulması haqqında hökmlər), Demay (haram və halal yeyəcəklər haqqında hökmlər), Kila'im (mextəlif növ toxum, heyvan, bitki mələzləşdirilməsi haqqında hökmlər), Şeviit (tarlaların becərilməsinin yasaqlandığı Şmit ili (hər yeddi ildən bir gələn ilə verilən ad) haqqında hökmlər), Terumot (kənd təsərrüfatı malları haqqında hökmlər), Maasrot (levilərin adı ilə bağlı olduğu güman edilən əşyanın onda bir hissəsinin qurban və ya nəzir verilməsi haqqında hökmlər), Maaser Şeni (Qüdsdə yerinə yetirilən on müqəddəs ritual haqqında hökmlər), Xala (yəhudi adət-ənənəsinə görə yəhudi xanımlarının kahinlərə verməli olduğu xəmir haqqında hökmlər), Orla (ilk üç il ərzində meyvələri qadağan buyurulan cavan ağaclar haqqında hökmlər) və Bikkurim (məhsulun ilk yığımının kahinlərə və sinaqoqa verilməsi haqqında hökmlər) traktatlarını özündə ehtiva edir.

İkinci bölmə Moed Şabat (şabat haqqında hökmlər), Eyruvin (şabat günü sərhədləri tərk etmə haqqında hökmlər), Pesaxim (Pesax haqqında hökmlər), Şekalim (kasıblara veriləcək şəkəlin miqdarını müəyyənləşdirən qanunlar haqqında hökmlər), Yoma (Yom Kippur günü ilə bağlı hökmlər), Sukka (Kəffarə günü ilə bəli hökmlər), Beyça (yarımbayram hesab olunan günlər haqqında hökmlər), Roş ha-Şana (yeni illə bağlı olan hökmlər), Taanit (oruc günləri ilə bağlı hökmlər), Meqilla (Purim bayramı ilə bağlı hökmlər), Moed Katan (Pesax və Sukkor bayramları arasında qalan günlərlə bağlı hökmlər) və Haqiqa (bayram qurbanları haqqında hökmlər) traktatlarından ibarətdir.

Üçüncü bölmə Naşim adlanır. Bölmə nigah, evlilik, boşanma və nigahın pozulması, tərəflərdən birinin xəyanətə məruz qaldığı halda kəsilən cəzalar haqqında hökmləri özündə ehtiva edir. Bu bölmə həm də müxtəlif and mərasimləri haqqında hökmlərdən də ibarətdir. Yevamot (yəhudi ənənəsinə görə subay qardaşın ölmüş qardaşının arvadı ilə evlənmə hüquqları ilə bağlı hökmlər), Ktubot (nigah müqaviləsi haqqında qanunlardan bəhs edən hökmlər), Nedarim (evlilikdə yerinə yetirilən andlar və onların hansı hallarda pozulması haqqında hökmlər), Nazir (şərab içməməyə, ət məhsulları yeməməyə və saçını kəsdirməməyə söz verən kəs haqqında hökmlər), Sota (ailə sədaqətini pozan qadının izlənməyə alınması haqqında hökmlər), Qittin (“Qet” adlanan evlilik müqaviləsinin hansı hallarda pozulması və nigahın ləğvi haqqında hökmlər) və Kidduşin (nişan və nigah mərasimlərinin şərtlərinin hansı tərəfə aid olmasını müəyyənləşdirən hökmlər) traktatlarından ibarətdir.

Dördüncü bölmə Baba Kamma (cəza və mülki hüquqla bağlı hökmlər), Baba Meçia (itirilən əşyalarla bağlı hökmlər), Baba Batra (icarəyə götürülən yerlərlə bağlı hökmlər), Sanedrin (cinayət məsələləri ilə bağlı hökmlər), Makkot (yalançı şahidliklə bağlı hökmlər), Şevuot (doğru və yalın andlarla bağlı hökmlər), Eyduiot (düzgün şahidliklə bağlı hökmlər), Avado Zara (bütllərlə bağlı hökmlər), Avot (tannayların deyimləri haqqında hökmlər) və Orayot (qanunvericilikdə səhvə yol verən hakimlərlə bağlı hökmlər) bölmələrindən ibarətdir.

Beşinci bölmə Zevaxim (qurbangahda müxtəlif heyvanların qurban kəsilməsi ayinləri ilə bağlı hökmlər), Menaxot (xəmir yeməklərinin paylanması haqqında hökmlər), Xulin (kaşer və teryflərlə bağlı hökmlər), Bexarot (heyvanın ilk balasının qurban verilməsi haqqında hökmlər), Eraxin (qurban veriləcək şeyin müqabilində pul nəzirləri haqqında hökmlər), Temura (qurban veriləcək heyvanın dəyişdirilməsi ilə bağlı hökmlər), Keritot (karetlər haqqında hökmlər), Meila (Müqəddəs Qurbangahla bağlı hökmlər), Tamid (məbədlərdə gündəlik oturma haqqında hökmlər),.

Altıncı bölmə Keylim (qabların təmizliyi ilə bağlı hökmlər), Oalim (evlərin murdardan təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Neqaim (xəstəliklərdən təmizlənmə ilə bağlı hökmlər), Para (murdarlanmadan xilas olmaq üçün istifadə olunan qırmızı bibərlə bağlı hökmlər), Taarot (insanların və əşyaların təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Mikvaot (su yerlərinin təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Nida (qadınların heyzdən təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Zavim (insan orqanlarının təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Tevul-yom (mikva suyu ilə insanların təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər), Yadayim (əllərin təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər) və Uksin (bitkilərin murdardan təmizlənməsi ilə bağlı hökmlər) traktatlarından ibarətdir.